

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA*

Svanuo je kobni aprilski dan 1941. godine, dan ulaska Njemaca u Jugoslaviju. Poslije pada tolikih evropskih zemalja, došao je red i na našu. To smo i očekivali, ali ne tako brzo.

Njemci su osvojili Viroviticu bez ijednog ispaljenog metka. Već sutradan, po njihovom dolasku, izbačena sam iz bolnice u kojoj sam ležala poslije operacije slijepog crijeva. Zahvaljujući prisebnosti i plemenitosti časne sestre, koja je u posljednjem trenutku istrгла moju bolesničku listu, bila sam spasena ko zna kakvog maltretiranja od strane Njemaca.

Izašla sam iz bolničkog kruga i nekako se vratila u Podravsku Slatinu, mjesto mog bivšeg boravka, koje još nije palo u njemačke ruke. Živo se sjećam te situacije: rana me boli, pridržavam je rukom, a konci me strahovito žuljaju. Ne znam kuda da krenem. Na ulici srećem svoje školske drugove, naoružane i u ustaškim uniformama. Ne pozdravljaju me! Tužna, bolna i uvrijeđena, idem dalje i pitam se na čija bih vrata smjela pokucati. To može biti samo jevrejska kuća! Na pomisao da odem Volfovima, obuzima me neprijatnost jer su tamo samo dečki. Ali, ne bi trebalo da se stidim, pa, u školi smo bili zajedno! I, zaista, roditeljski i jevrejski, primljena sam u taj dom. Svi smo bili veoma zabrinuti. Teška mora je pala na naše duše, a ja sam, pri tom, imala samo šesnaest godina.

Potom je Slatina pala. Moja sestričina, Lainnik Rahela, želi da me što prije vrati roditeljima u Drvar. Preko Kapele Batrine, stižemo uskotračnom željeznicom do Slavenskog Broda. Tu, u željezničkoj čekaonici, već drugi dan očekujemo taj famozni čamac, koji će nas prebaciti preko Save u Bosnu.

Jedan mlad njemački vojnik nas stalno posmatra! Rahela je već uznemirena. Prišao nam je. Nju oslovljava sa "Frau" i nastavlja da joj govori kako mu se ja dopadam i kako će uzeti "Urlaub" (odsustvo), oženiti se mnome i odvesti me u Njemačku. Obliva me mrtvački znoj, jer sve razumijem. Čvrsto se priljubljujem uz Rahelu, očekujući njen odgovor. Drhtim od straha i nadam se da me neće dati. Naša Rahela, inače, energična i odvažna osoba, reče: "Gospodine, to nije moje dijete, vodim je majci, bila je u bolnici, tuberkulozna je!" Mene diskretno opomenu: "Kašlji, kašlji!". Vojnik se okrenu i bez imalo sažaljenja ode. Samo me je snalažljivost moje sestre spasla.

Stigao je čamac. Prešli smo u Bosnu. Seoskim kolima dovezle smo se u selo Hrvacane, kod Rahelinih roditelja. Čim sam ušla u njihov dom osjetila sam se sigurno. Tu, u široj familiji Albahari Jakoba, najdraži mi je njegov osmogodišnji unuk, vedrih, plavih očiju i

* Rad je otkupljen na konkursu Saveza JOJ 1995, kategorija "Memoarska građa".

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

pametnog pogleda, Leon Lelo. Geografija ga je već tada izuzetno interesovala i znao je sve kontinente, evropske zemlje, njihove glavne gradove i mnoštvo drugih podataka. Nažalost, i on je jedno od bezbroj nevine djece, čiji su nedužni životi okončani u logorima smrti.

Uskoro, u naivnom ubjedenju da ćemo se poslije rata ponovo vidjeti srećna krećem za Drvar! Konačno, stižem na našu drvarsku brinu, odakle, kao na dlanu, gledam svoj dragi Drvar. Svoje sam obradovala, ali i uznemirila, jer su vjerovali da sam u Slatini sigurnija.

U Drvaru je malo Jevreja: dr Levi Moni, književnik Šinko Ervin, sa suprugom, doktorkom Šinko i naša porodica. Ubrzo, već 16. jula 1941, moji roditelji, brat i ja smo deportovani u logor Bosanski Petrovac. Tamo je bilo više od sto Jevreja iz Bihaća. Oktobra iste godine, sprovode nas u logor Jasenovac. Zahvaljujući hrabrosti moga oca, bježimo sa željezničke stanice u Prijedoru i dolazimo u Sanski Most. Srećni smo, jer je to talijanska okupaciona zona. Osjećamo se mnogo sigurnije, jer nas oni ne proganjaju. Bojimo se povratka ustaša i uz pomoć Talijana, koncem 1941, stižemo u naš Drvar. Nekad divni, dragi gradić, sada je pust. U njemu vladaju neki strani, tuđi ljudi! Nastupila je velika glad. Majka me često šalje da nosim hranu porodici Šinko (o čemu je književnik Šinko pisao u svojim ratnim memoarima). Uskoro su napustili Drvar i krenuli put Splita. Rat su preživjeli.

* * *

Uskoro je iz Dervente, gdje je boravila kod rođaka, stigla i moja najstarija sestra, Flora. Iznenada, sasvim neočekivano, na naša vrata zakucala su naša dva omiljena rođaka - Atijas Mimo iz Sanskog Mosta i Jozef Joško Kabiljo iz Prijedora. Željeli su da se priključe gerilskim jedinicama, što su hrabro i pokušali. Nažalost, vraćeni su nazad, uz obrazloženje da je u vojsci hrane nedovoljno. Da li je to istina, nikad se nije saznalo. Naši seoski gerilski gorštaci su uvijek strahovali od nepoznatih pojedinaca iz grada, i bili u nedoumici da li im oni dolaze iskreno ili zlonamjerno.

Kada su nam se pridružili Joži i Mimo, naš se život potpuno izmjenio. Do tada smo večerima sjedili uz poluugašenu lojanicu i, uz pesimističke prognoze, prepričavali ratna zbivanja. Ta monotona, ali zastrašujuća ratna psihoza pogađala je posebno nas mlade. Sjedili smo u kući kao zatočeniци, a na ulicu smo izlazili danju, samo po jedan sat. Bilo nam je više nego očajno. Dolaskom naših rođaka, posebno duhovitog, veselog i šarmantnog Jožia, život je postao sadržajniji i draži. Našao bi za svakoga od nas neko prikladno zanimanje: pisanje, čitanje, slikanje, pletenje ili prevođenje - prema sklonosti. Nastavili smo sa učenjem stranih jezika. Predveče bi se o svemu vodila zajednička rasprava. U tome je bio pravi pedagog i profesor.

Iako smo se nalazili u ratnom, neizvjesnom okruženju, te naše zabave do u kasne sate, bile su divne. Jožiev topli, melodični tenor, sve nas je opijao. Lagano za njim svi su pjevali i padali u duboki, melaholični zanos. U očima naših starih roditelja bila je duboka sjeta, dok su pjevali stare, izvorne španske pjesme, kao što je:

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

"Onde stas korason, non ajego tupal pital,
Deste grande dolor, ke non pojdo maz jorar!
Jo aj doz anjos ke jo a Ti Te kero,
Jo aj doz mezes ke Te buško jo!
Jo la keria mas ke me vida,
Mas ke me madre la keria jo!
Kvando Te madre Te parjo, e Te kito al mundo,
Korason non Ti e ado, por amar segundo!

Abašando les kalera...."

Te divne pjesme pune ljubavi i nježnosti, ponijeli su u svojim srcima naši preci, napuštajući domovinu, Španiju. Melodije i riječi su se vjekovima prenosile sa generacije na generaciju i biće dragocjeno ako se to i dalje nastavi.

Zahvaljujući stalnoj okupatorskoj špijunaži, Mimo i Joža su jedno vrijeme proveli u talijanskom zatvoru. Bilo je to u zimu 1942. U hladnom, mračnom, memljivom opštinskom podrumskom zatvoru, bili su već na rubu izdržljivosti. Otac im je nosio hranu i presvlaku, ali sve izneseno iz tog zatvora bilo je preplavljeno vaškama. Svoju veliku želju sa stupe u redove partizana, moji rođaci su konačno ispunili, po oslobođenju logora Rab. Rat su preživjeli, ali su nas ipak rano napustili.

* * *

Prošla je gladna, hladna zima 1942. U julu mjesecu, pod stalnim pritiskom ustanika, Talijani se povlače. Drvar je slobodan. Taj dan još uvijek pamtim! Mi smo presrećni, ma kako nam bilo, jer smo svjesni da ćemo živjeti u slobodi. U Drvaru je ostalo samo deset porodica. Među njima je i naša, jer je sestra Rahela u šumi, u gerilskim jedinicama.

Gledamo kolonu koja se kreće prema Uncu. Na čelu je crvena, proleterska zastava. Sve nam čudno djeluje, ali se priključujemo povorci. Iz grmlja iskoči nekoliko naoružanih i veoma bijedno obučениh mladića. Prepadoh se; nisam mogla vjerovati da neka vojska može tako izgledati. Međutim, ti odrpani borci počеше nas grliti i ljubiti. Postadoše nam odmah dragi, jer se nijedna vojska nije tako ponašala prema nama. Moja majka je te čudne borce počastila kafom, koju je uspjela sačuvati.

Dok očekujemo sestru Rahelu, borci nas tješe: "Živa je, zdrava i lijepa, vaša Rahela. I zaista, eto nje, u krasnoj narodnoj nošnji, u društvu drugih devojak. Odvažna, hrabra partizanka nam priča o borbi, zimi, naporima i o dobrom drvarskom seljaku koji ih je hranio i oblačio.

Pošto je Drvar slobodan, dolaze borci i ranjenici iz raznih jedinica. Među njima je i nešto Jevreja. Svi nas posjećuju.

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Jednog petka uveče, uoči Šabata, mama je zapalila kandil, a tata stavio talet i počeo da moli subotnju molitvu. Neko zakuca na vrata. Mama ih, sa strahom, otvori. Na kućnom pragu pojaviše se dva lijepo uniformisana partizana. Iz polutame se čuo dobro poznati pozdrav: "Bojnos noćes". Trgosmo se, a moj otac otpozdravi, također, na španskom jeziku. Učtivo su se predstavili kao dr Mešterović Đura i Todorović Vojo, članovi Štaba I udarne krajiške brigade. Vojo odmah objasni da je to njegovo partizansko ime, a da je on Jevrejin iz Sarajeva, Lerer Šamuel. Otac ga zagrl i poljubi uz reči: "Dio ke Te gvarda!" (Bog nek te čuva!). Ono malo hrane koju smo imali, rado smo podijelili sa gostima, uz prijatan razgovor o Sarajevu, našoj porodici i Ulici mali Alifakovac, u kojoj je i Vojo živio. Inače obojica su bili španski borci.

Poslije rata, posjetili su nas u Malom Alifakovcu, gde smo sa zanosom evocirali ratne uspomene, naravno, uz pastel, haminadus jaja i fritule (španske specijalitete).

Obojica su još dugo živjeli u slobodnoj Jugoslaviji.

* * *

Drugi, također veoma drag, posjetilac naše kuće bio je dr Romano Jaša, član Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske. Našu porodicu je poznavao, jer je detinjstvo proveo sa mojom majkom u Banjaluci. Bio je sin poznatog sarajevskog rabina, Romano Mena-hema.

Našu preidealiziranu partizansku borbu, gledao je iz više uglova. Ostvarenje naših ideala je, pomalo, pesimistički ocrtavao. Već onda je bio vidovit i realan posmatrač zbivanja. Međutim, većinu nas nije mogao ubjediti u svoje stavove. Rat je preživjeo. Umro je prije par godina.

* * *

Jedan od veoma dragih posjetilaca naše kuće u Drvaru bio je Atijas Mono, naš sapatnik u logoru Bosanski Petrovac.

U poređenju sa ostalim internircima, bio je najsmjeliji i najaktivniji u spovođenju raznih akcija. Svojom vedrinom i duhovitošću bodrio je mlade, ali potonule duše. Tada posebno, kada smo bili sabijeni u betonske okove zgrada i gustu žičanu ogradu, tada više nego ikada, bili smo željni života. Mono je svirao na maloj usnoj harmonici, a mi smo plesali u zamračenom podrumu. Te, nekad divne, zanosne melodije, pratile su druge, dirljive riječi naše teške zbilje:

"Davno nisam jeo slatke palačinke,
Davno nisam pio topli čaj!

(Tri palme na otoku sreće,
Gde oblaci kruže svu noć!)"

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

Pored mnoštva drugih humanih akcija, Mono se primio jednog od najopasnijih poduhvata u logoru. Noću je provaljivao gustu žičanu ogradu i odlazio pod Oštrelj, u srpska sela Bare i Kulunić. Poštenu srpski seljak je potpuno razumio teškoće Jevreja u logoru. Svakodnevni upadi ustaša u selo, odvođenje i ubijanje domaćina, paljenje i pljačkanje, natjerali su seljaka da tu Pavelićevu Nezavisnu Državu Hrvatsku mrzi i da se bori protiv nje. To je bio snažan razlog da pomaže bijedne i gladne Jevreje u logoru.

Poslije dogovorenog znaka, laganog kucanja na seoska vrata, domaćini bi Monu pružali hranu; kajmak, sir, hljeb, slaninu. Kratko bi popričali i on se hitro, da ga jutro ne zatekne u selu, vraćao nazad. Iako smo svi bili gladni, Mono je hranu djelio onima kojima je bila najpotrebnija. Ja sam, ipak, bila mali izuzetak, jer sam, kao njegova simpatija, dobijala ponešto od toga. Rano u zoru, zakucao bi na naša vrata, dodao poklon mojoj majci od srca i, zadovoljan, uputio se na počinak.

Moje roditelje je veoma obradovao susret sa Monom u Drvaru. Meni je bilo žao što ga ni tada, kao i u ratu, nikad nisam vidjela. Rat je preživjeo, nedavno je umro.

* * *

Već šest mjeseci živimo u našem slobodnom Drvaru, srećni što smo se, kako smo tada mislili, jednom zauvijek otrgli iz ustaških kandži. Prikazivanje našeg bogatog kulturnog programa u bivšem "činovničkom domu", odjednom su prekinuli uzvici u sali: "Njemci u Petrovcu!" Znači, tu je IV neprijateljska ofanziva, o kojoj se odnedavno šapuće. Iako smo obučeni lagano, za priredbu, svi do jednoga hitamo u bolnicu da bismo, do ulaska Njemaca, sve ranjenike prebacili u šumu. Najviše ih je iz proletherskih, srbijanskih jedinica. Oni su uz nas presrećni. Dobro se sjećaju avgusta 1942, kada su, pri ulasku u naš grad, dočekani ovacijama i pjesmom, dok su se po livadama, na bijelim čaršavima, razvijale juške za pite, u furunama pekli hljebovi, a na ražnju okretali janjci. Prva, na bijelom konju, sa pesnicom na čelu, ušla je Crvenčanin Vera, Beograđanka, predratni student. Od tog dana, drvarska omladina danonoćno bdije nad ranjenicima, a drvarski seljak donosi sve što ima u kući. Nije bez razloga narod u ovim ratnicima vidio svoje spasioce. Ova vojska se bori protiv ustaša i Njemaca i čuva naša ognjišta.

Na grubim, od drveta i ćebadi napravljenim nosilima, po vijavici, bljuzgi, blatu i snijegu uspjeli smo sve ranjenike prebaciti u Crvljivicu i Prekaju. Rano ujutro, vraćajući se iz akcije, na moje veliko zaprepašćenje, susrećem kolone izbjeglica. Među njima, u Žumberačkom partizanskom odredu, ugledah Katicu Špirer, Jevrejku iz Virovitice. Sasvim ubjedljivo, reče mi: "Pođi sa mnom, ovo će sve za tri mjeseca proći, vrtićemo se u Viroviticu i nastaviti školu!" Otrčah kući po ruksak sa već unaprijed spremljenim stvarima. Roditelja nije bilo, pa sam im napisala ceduljicu i požurila za kolonom. Iako sam trčala mimo kolona, Katicu nigdje nisam susrela.

U selu Bjeljicima, saznadoh da su mi roditelji u zbjegu. Izletjeh iz kolone i otrčah k njima. Nisu bili iznenađeni, nadali su se da ću ostati uz njih. Pitala sam ga: "Tata, smijem li ići u

partizane?" Odlučno i hrabreći me reče: "Idi, dječe, tamo Ti je mjesto, a nama šta Bog da!" Poljubih oca u ruku. Pitaju me za malog brata. "Izgubili smo se one noći kad smo prenosili ranjenike i dalje ništa ne znam!" Moja majka me isprati tužno, ali i zadovoljno, vjerujući da ću spasti svoj život, udaljujući se od Njemaca. Rastadosmo se na malom brijegu, uz poljupce, njene brižne suze i upozorenje da čuvam svoj devojački ponos.

* * *

Moji stari roditelji su, sa dugom kolonom izbjeglica, krenuli u pravcu Like. Na prelazu grahovske ceste, u selu Resanovcima, bilo je opasno. Tek što su prešli cestu, tati noge potpuno otkazaše. Toplim, iskrenim riječima, više plačući, reče: "Idi Luna, bar Ti da djeci ostaneš, ja dalje ne mogu!" Izvan sebe, mama nije htjela da ostavi oca. Da bi je odobrovoljio, zbunjeno, sakupivši posljednju snagu, tata govori: "Ne brini, sakriću se u žbunje, pa kad Njemci prođu, doći ću za vama!" Zna ona da je to nemoguće. Kad izbjeglice koje pridolaze uzviknuše: "Diži se stari, eto Njemaca!", mama se skameni. "Gvaj di mi, Dio ki nos gvardi! - Đavo, diži se!" - plače izbezumljena majka.

U ŽIVOTU JE IPAK SVE PREDODREĐENO I NJIM SE UPRAVLJATI NE MOŽE!

Da nije čuo molitvu Bogu izrečenu na španskom, Mono ih sigurno ne bi primjetio. Okrenu se i ugleda starog, dobrog Davida kako sjedi na zemlji. Poznat još iz logora, susretljivi i hrabri Mono Atijas, uze oca na leđa i ponese dalje. "Ne brini tiu Davo, čeka Vas naša slobodna Lika!" Uz pomoć ratnih drugova iz VIII krajiške brigade, tata je "krkače" prenijet do bezbjednijih sela. Zadovoljan, Mono nastavi put uz pozdrav: "Vidjet ćemo se u slobodi". Svi smo se tome nadali, ali priželjkivali smo i čekali slobodu još pune četiri godine!

Naši dobri Drvarčani nabaviše u selu konja, na kome je moj otac prokrstaro veći dio izbjegličkog puta. Prilikom povlačenja za Liku, za Divoselo, sreću dr Albahari Rahelu Cilu, kćerku očevog brata Dude. Ona je ljekar i rukovodi pokretnom bolnicom, koja se svakim danom, kako borbe traju, sve više popunjava. Ubjeđena da njeni roditelji u Zagrebu nisu više živi, presrećna je što je tu tiu Davo, da joj, kako kaže, u slobodi oca zamjeni!

Kada je prohujala i propala njemačka ofanziva, moji se iz Divosela vraćaju u selo Boboljuske, nedaleko od Martin Broda. Sve je bilo mirno i spokojno, samo bi poneki prepad četnika uznemirio moje roditelje.

Negdje u ljeto 1943, vraćajući se iz Like, došla je u Boboljuske i moja sestra Flora, da se porodi. Na nesreću, oboljela je od pjegavog tifusa. U visokoj je temperaturi, bunca, tresse se, diže se sa postelje, bježi vani. Ovo su za moju majku najteži dani ratnoga života. Najzad, porođaj počinje. Trudovi ne dolaze, a bolovi su sve jači. Flora gubi dah, usne su joj pomodrine. Mama oko ognjišta jauče, grize ruke i već nazire skorbu smrt. Tata, okrenut istoku, sa taletom (molitvenim peškirom) o vratu, moli Boga za spas svoje kćeri! U momentu, majka se osvjesti, donese nekoliko sačuvanih zrna crne kafe, preprži ih i skuva. Od popijene kafe, Flori se razbistriše oči. Ali, sve je uzaludno, nema snage za porod.

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

I baš kao da su jauci ugledali sreću! Iz omanje kolone izbjeglica povratnika, koja se kretala selom, utrča u kuću sredovječna žena. Zapanjena užasnim prizorom, vičući: "Spasavajte ženu" napuni kazan vodom, zagrija ga do vreline i spusti Floru u vodu. Poče joj polako masirati stomak, i za nepunih pet minuta, djete izleti van ofureno, smežurano, sivo-smeđe boje. "Dječačić!" - uzviknu prolaznica - "a sad će i on propjevati!" Uze djete za noge, okrenu glavu nadole i poče ga snažno udarati. Mališan zaplaka i tada je svim mukama u porodicama Simić i Albahari došao kraj.

Još u toku intervencije koju je vršila plemenita i prisebna žena, moja majka i ona se prepoznaše. Bila je to majka poznatog borca Krainović Uroša iz Drvara, po zanimanju - babica.

* * *

Dr Levi Salamon je, prije Drugog svjetskog rata, živio i radio u Drvaru. Kao predratni komunista, često je proganjan i zatvaran. On i njegova, do kraja razborita, plemenita supruga Bosa, bili su, u ondašnjoj intelektualnoj sredini Drvara, najpriznatiji i najomiljeniji. Nemam dovoljno riječi da opišem njihov pristup narodu i toplinu kojom su oboje zračili. Kad bi se dr Levi i Bosa spomenuli, to bi bilo vedra srca i pune duše!

Maja 1944, za vrijeme njemačkog desanta na Drvar, doktorova supruga Bosa sa kćerkom od godinu dana, zarobljena je od Njemaca. Zatočena na Šobića groblju, sa bezbroj ostalih Drvarčana, očekivala je smrt. Zahvaljujući ostalim zatočenicima i drvarskim četnicima, uspjela je pobjeći iz logora. Niko je nije odao, inače bi bila zajedno sa djetetom, zvjerski pogubljena. Divni i dobri ljudi iz Drvara, spasili su od sigurne smrti svoju Bosu, kćerku drvarske doline, sposobnu stručnu učiteljicu, besprekornog vaspitača njihove djece i suprugu plemenitog narodnog ljekara.

Cijenjena obitelj dr Levija je živjela poslije rata u Sarajevu, a ja sam bila čest posjetilac u njihovom toplom domu. Poštovani doktor Levi i njegova supruga, već odavno nisu sa nama. Njihove dvije dobre kćerke su, zahvaljujući roditeljskom vaspitanju, također, omiljene ličnosti u narodu.

* * *

Već smo prešli Jablanicu i rijeku Neretvu. Bilo je jako hladno. Na visoki snijeg pala je kiša, stvarajući tvrde snježne ledenice. Peli smo se uz planinu Prenj, iznad Konjica. Išla sam potpuno bosa, jer su me moje gojzerice jako našuljale. Zamjenila sam ih za opanke-pu-travce, ali i oni su se vrlo brzo iskidali. Koračajući po ledu, iz nogu je, ostavljajući trag na snijegu, šibala krv. Začudo, na stopalima nisam osjećala hladnoću. Bridjela su mi pri svakom dodiru sa ledom, koji je izazivao strašan, pržeći bol.

Bio je već skoro sumrak. U toj dugoj koloni, gdje nitko nikog ne gleda, gdje se svak bori sa svojim mukama, iznenada začuh glas: "Jesi li to Ti Judita, tako bosa?" Bio je to Baruh

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Jakica iz Banjaluke, kojeg sam kroz druženje u banjalučkom kenu poznavala još prije rata. Pošto su kolone brzo uzmicale, nije imao vremena za razgovor. Samo je rekao: "Sačekaj me tu, donijeću Ti cipele!" Srećna što više neću hodati u mukama, ali i preplašena da ne izgubim svoju jedinicu ostah tu da sačekam Jakicu. Uskoro, u njegovim rukama ugledah vojničke cokule. Bile su prevelike. Sa izuzetnom radošću strpah noge u njih, Jakica prikupi lišća, popuni praznine, zaveza šnure i uz: "Zdravo, srest ćemo se opet!", otrča u svoju jedinicu. U toplom, mokrom lišću, čini mi se, rane više bole.

Jakica je bio u I proleterskoj brigadi. Nažalost, nikad više se nismo sreli. On je negdje na Zelengori, kao hrabar borac, položio svoj život, kako su poetski rekli njegovi drugovi.

* * *

V neprijateljska ofanziva je već u punom jeku. Sve naše jedinice, koje su krenule prema istoku, nalaze se u potpunom petokružnom obruču njemačkih SS divizija. Silne izbjeglice koje su krenule ka nama, polako se osipaju, a kakva im je budućnost, nitko ne zna. I naša sudbina je krajnje neizvjesna. Dok se krećemo tamo-amo, malo ko brine za druge. Hirurške intervencije se stalno vrše, često pod vedrim nebom i paljbom metaka. Iako je skoro svako okrenut sam sebi, naš dr Đura očinski brine o nama. Kao iskusni španski borac, vješto nas štiti od bombardovanja. Prema meni, najmlađoj u ekipi, oboljeloj od dizenterije, posebno je pažljiv i nježan. Izvukao me je iz Centralne bolnice i očinski me čuvao kroz cijelu ofanzivu. Samo njemu mogu biti zahvalna što sam preživjela.

Niz strme planinske masive, spuštamo se ka rijeci Pivi. Neprijatelj nas je sa svih strana opkolio i potisnuo na uski, nesigurni koridor. I u toj dugoj, bosoj, goloj, izglednoj koloni, u košmaru duše i tijela, neko me iznenada povuče za ruku! Srce mi snažno zalupa! Okrećem se prestravljena i obamrla, i vidim Hakenkreuz (njemački kukasti krst) i zlu, njemačku ruku. Ali na moju veliku sreću, prepoznah Žaka Fincija iz Sarajeva. "Judita, otkud Ti tu? U kojoj si jedinici? Odmah pođi sa mnom, ne smiješ ostati na gudurama Pive!" - reče mi Žak i povuče me sa sobom. "Sa mnom je i Kic, sjećaš ga se sa Golenića?" Zbunjena, bez razmišljanja, krenuh nekoliko koraka, a onda počeh da se otimam iz njegove ruke. U mojoj jednoj, dječijoj duši, nešto se prelomi, otrgoh se i potrčah nazad, u svoju jedinicu!

Moje dvije vjerne saputnice, Seka i Mira, zlovoljno me upitaše: "Gde se to Ti, Maća, izgubi? Već smo se prepali i Đura poslo'evu uz kolonu da te traži." Kad im rekoh šta se desilo, odgovoriše mi: "Možda si pogriješila, a možda i nisi, nitko Ti ne može dati savjet!"

Mrak je skoro već pao. Nad Pivom se svilo mnoštvo bijednih ratnika, koji čekaju dva famozna, gumena čamca. Spretni i hrabri borci dalmatinskih brigada prevoze ih preko brze, valovite i, nadasve, nemirne Pive. Sjedim na kamenu, u duši sam usamljena. Razmišljam o I proleterskoj brigadi. Ona je uvijek u prvim borbenim redovima, gdje su najžešći okršaji. Ali je zato i najveća mogućnost proboja iz tih, kako kažu, pet neprijateljskih obruča. Iz svakodnevice, sasvim neočekivano, misli mi skrenuše na Golenić i divnu 1940. godinu. Nedaleko od Slatine, u selu Goleniću na napuštenom grofovskom imanju, uspješno je radila

hahšara. To je Svjetska jevrejska organizacija koja vrši obuku jevrejske omladine u poljoprivrednim poslovima, prije iseljenja u Izrael. Poslije dvogodišnje pripreme na Goleniću, svi "haverim" (drugovi i drugarice), puni ideala i želje za obnovom svoje vjekovima izgubljenje otadžbine, hitali su za Erec (Izrael).

Žak, Kic, Samakovlija Isak i ostali, koji su dolazili u naš ken, nastojali su da davnašnje ideale Jevreja cijelog svijeta uspješno prenesu i na nas najmlađe, ideološki još neopredeljenije Jevreje. Sa punim zanosom, objašnjavali su nam poruku i zakletvu Teodora Hercla, vođe jevrejskog naroda u dijaspori: "AKO TE ZABORAVIM JERUŠALAIME, NEKA MI USAHNE DESNICA!" Upoznavali su nas sa historijom jevrejskog naroda, učili smo hebrejski jezik, jevrejske pjesme i poznato, nacionalno kolo - havu. Razvijali su kod nas patriotizam i ljubav prema praotadžbini. Tako su, istinskim i moćnim oružjem, vrlo brzo prodirali u naše mlade duše. Mi, tada mlade "šiparice", iščekivale smo da nam bar neko od njih šapne neku toplu, dragu riječ. Sve smo ih ljubopitljivo posmatrale. Posebno nas je oduševio Kic. Bio je lijep, crn, stasit. Kad bi u čizmama sa gvozdanim mamuzama poveo havu, netremice smo gledale u njega. Ali, svaka od nas je duboko skrivala svoje naklonosti.

Tužna sam i u toj hladnoj, dubokoj noći zagrijevam dušu evociranjem uspomena na divne izlete u Golenić. Uskim putevima, koji su vijugali pored bezbroj bistrih potočića, krasnih, hrastovih šuma i zlatnih, talasastih njiva pšenice, stizali smo do dvorca. Tim, nekad divnim grofovskim zdanjem, mjesto kontesa i grofica, sada se kreće mlada, zdrava, od sunca preplanula jevrejska mladost. Za nas stare i mlade, koji dolazimo iz svih okolnih gradova, uvijek je pripreman lijep doček. Pod debelim hrastovim stablima, poređani su dugi stolovi. Uz prijatan zajednički ručak, sa mnogo kolača, uz prigodan kulturni program i igranje have do iznemoglosti, prošao bi naš veseli "tiul" (izlet), u tom nezaboravnom Goleniću.

Veoma mali broj tih divnih, mladih ljudi uspio se prebaciti u Izrael. Uskoro je zlokobna 1941. godina njihove mlade živote raznijela po fašističkim logorima Evrope.

Žan i Kic su preživjeli rat, ali su nas, ipak, već napustili. Tek poslije rata smo spoznali da smo Žak i ja rođaci.

* * *

Po probijanju posljednjeg neprijateljskog obruča u V ofanzivi, maja 1943, na zvorničkom terenu, saznajem da je Katica preživjela ofanzivu i da je u Šekovićima sa Centralnom bolnicom. Zaista ne znam, šta me je i tada vuklo k njoj, kad je bilo već sasvim jasno da od naše škole nema ništa. Željela sam biti baš uz nju, najvjerovatnije zato što je Jevrejka, kad već nema mojih roditelja.

Molim dr Meštrovića da mi odobri prelaz u Centralnu bolnicu. On mi ne dozvoljava jer je okolo četnički teren, a sa kuririma je nesigurno putovati. Kao da je naš dobri dr Đura, kako smo ga od milja zvali, predosjetio zlu sudbu te jadne bolnice. Poslije samo dva dana, ustaše su cijelu bolnicu krvnički izmasakrirale. Danas je, na spomen-kosturnici u Šekovićima, podno Vlasenice, uklesano i ime Špirer Katicice!

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Pored prvog veselog i dragog susreta sa Nahmijas Samijem 1942. u Drvaru, ni slutiti nisam mogla da će naš drugi susret biti tako tužan i dramatičan. Sjećam ga se, pomalo, iz predratne Banjaluke.

Negdje oko Vareša, na visokom planinskom prevoju, zanoćilo je dosta jedinica. Rano u zoru, kado smo se spremali za pokret, naredeno je postrojavanje svih jedinica. Odmah smo pretpostavili da je nešto opasno - teška borba ili neprijateljski obruč. Ali, nažalost, bilo je još gore. Ispred svih jedinica, stajala su četiri razoružana borca. Bio je maglovit, tmuran dan. Iako sam, stajala podalje, prepoznala sam Samija. Nikom ne govorim da ga znam, a posebno skrivam da je Jevrejin.

Jedan od komandanata čita naredbu: "Zbog paljenja seoske košnice i krađe meda, kažnjavaju se strijeljanjem..." Pomenu dva nepoznata imena. "Zbog prikriivanja istine, upućivanjem u prve borbene redove, kažnjavaju se Nahmijas Sami i četvrti nepoznatog imena!" Iako s tugom zbog ova dva prva borca, laknulo mi je kad sam čula da će Sami ostati živ! Bože, mislim se, kako je težak i surov naš ratnički život. Gladni smo, bos i goli, a ne smijemo uzeti u selu ništa tuđe. Kroz nekoliko dana, iz daljine, spazila sam Samija, ali sam okrenula glavu, da ga ne postidim.

* * *

Uskoro, juna 1943, poslije prelaska rijeke Bosne u Nemili, približavamo se mojoj Krajini. Presrećna sam i stalno razmišljam o tome kako da napustim proleterse jedinice. Ja sam još uvijek dijete. Ono malo ideala što sam imala srušilo se u ovoj teškoj ofanzivi. Moja jedina želja je da ostanem u blizini Banjaluke, kako bih što prije došla do sela Hrváčani. Nadam se da su mi bar tetka Rena i njen unuk Moric živi, i želim ih nekako izvući iz tog zaostalog kraja. Znam da su stric Jakob i njegov sin Šalom Mito, već u početku rata ubijeni od četničke ruke, i zato preostale, i po cijenu svog života, moram sačuvati! Sve to saopštavam dr Đuri. On u ostvarenje mojih namjera i želja malo vjeruje, i plaši se za moj život u tom, pretežno, četničkom kraju. Napokon mi odobrava prelazak u Banjalučki partizanski odred, po mom izboru.

Mršava sam kao prut, ostajem nekoliko dana u odredskoj ambulanti u Šipragama. U odredu me jedva čekaju, misleći da ću im, kao iskusna bolničarka, mnogo pomoći. To duboko osjećam, napinjem sve snage da opravdam svoje postojanje! Nepunih petnaest dana na panju su bili poređani komadi mesa iz boračkih porcija kako bi me ojačali, i u isto vrijeme "gladnim očima" pružili zadovoljstvo! Obukli su me i obuli, tako da sam tek tada došla sebi.

Po jednom borcu iz odreda, koji krišom ide u Hrváčane roditeljima, Čučun Nikoli, poručujem tetki da sam blizu i da ću brzo doći do nje! Ali, život plete svoje konce ne osvrćući se na nas! Poslije nepuna dva dana, moja ekipa prošla je kroz Hrváčane i potražila moju tetku. Obe poruke ona je primila i živjela u nadi da ću njoj i njenom unuku donijeti spasenje.

Tek kroz dva mjeseca, oslobodili smo Prnjavor, koji je svega dvanaest kilometara od Hrváčana. Ja očekujem da ćemo već sutra, prekosutra, krenuti na to selo. Veče provodimo

u hotelu Đerića, na igranci. I dok ja veselo igram, prilazi mi odnekud poznata osoba. Da, prepoznajem je, to je gospođa Lazukić, koja je prije rata sa tetkom bila veoma bliska. Grli me i, sa mnogo opreza, saopštava da su nedavno tetku Renu ubili četnici, a da je njen unuk Moric kod apotekarke u Prnjavoru. Malog su, pošto su tetku ubili, bacili kroz prozor u potok. Peana, vjerna kućna pomoćnica moje tetke čim je začula plač, dotrčala je i uzela dijete, inače bi se i ono udavilo u potoku.

Sve to slušam u bunilu. Ne mogu doći sebi. Bacih se u zagrljaj gospođi Lazukić i tužna, sledena srca, izadah iz zgrade. Oko mene se okupiše borci, tješe me riječima: "Naći ćemo ubice i tvoju tetku osvetiti!" Ali ja ne želim osvetu, jer ne želim zlo vraćati zlim! Moja želja bila je da nas troje, koji smo, po mom mišljenju, jedini ostali živi, savijemo to svoje, iako okrnjeno gnijezdo. Ta nada je, jednom zauvijek, izgubljena.

Sutradan, rano ujutru, idem porodici Finklštajn. Stara i iznemogla apotekarka jedva se kreće. Ostala je bez muža i sina jedinca, koji je, već prvih dana rata, otišao u partizane. Nerado me i zlovoljno prima. Na malog se jako žali: "Zločest je, stalno plače, ja ga više držati ne mogu!" Objašnjavam joj da dijete od nepune tri godine ne mogu voditi sa sobom, da sam vojnik i da ću ga uzeti čim mi mogućnosti dozvole. Dovala je Morica iz susjedne sobe, odakle se sve vrijeme našeg razgovora čuo njegov plač. Mali se otima iz starićinih ruku, i bježi u sobu. Jedva uspijevam da poljubim dječaka, ubjeđujući staricu da ću doći, čim budem mogla. Napustih kuću sa suzama.

Ubrzo, zauzimamo i Hrvacane. Stadoh pred izgorjelu kuću moga pokojnoga strica i obnovljeni sobičak u hambaru. Bilo je već svanuće. Razbih krečom poprskani prozor i ugledah krvav panj... Sad sam tek izvan sebe. Nisam saznala pravu istinu. Znači glavu su joj odsekli, krvnici jedni! Ošamutih se, obli me hladni znoj. Hoću unutra! Borci me čvrsto drže i vuku dalje od tog stravičnog prizora. Lupam na susjedna vrata, kod starog poštara, iako nisam svjesna zašto ga tražim. On se sav trese i plačući uzvraća: "Ne znam ništa". Kćerka mu je u partizanima, tako da je na tom četničkom terenu u stalnom strahu. Odjednom, pred nama se pojavi komandant brigade, Samardžija Stevo. Svojom oštrom, vojničkom naredbom: "Ajde, Judita, ima ranjenika!" - presječe naš razgovor. Znao je da će me, jedino na taj način, odvući od mučnog prizora.

U daljem napadu jurišajući niz brdo Devetinu, nisam bježala od metka, išla sam mu u susret. Rastjerasmo četnike. Borci su poredli da se odmire, čekajući da im naš vrijedni kuvar Mile spremi ručak. Iz vojničkog kazana diže se gusta, mirisna para ovčijeg mesa, što borce posebno raduje.

Meni nije ni do čega. Svi me tješe, ali meni nije ni do razgovora. Žalosno zaključujem da smo sa bujnog životnog stabla ostali samo nas dvoje - jedno siročić i ja. Da li će se i naša životna staza utrti? Možda bi bilo i bolje? Najveći dio djetinjstva proveli smo u zajednici sa stricem i tetkom. Pored toga, moj otac i Jakob su rođena braća, a moja majka i Rena, rođene sestre. Kako je to duplo krvno srodstvo, tetku i strica doživljavala sam kao roditelje!

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Često sam školske ferije provodila kod tetke u Hrvaćanima. Ona nam je, sa velikim zadovoljstvom, svakodnevno servirala razne sokove, šlagove i ukusne kolače. Učila nas radu, redu i poštovanju. Sada, tužna i uplakana, evociram uspomene na moju vrijednu, dobri i strogu tetku Renu, i kao pamuk mekanog i plemenitog strica Jaku!

Munjevito, dok srce treperi, kroz glavu mi prolaze slike njihove tragične pogibije. I pored dobrote i nesebičnog pomaganja sirotinje, pored svesrdnog zalaganja moje tetke u liječenju naroda, već u ljeto 1941, mog strica ubijaju seljaci, mještani. U potoku, nepunih sto metara od kuće, još živom, izvadili su mu oči i počupali nokte, da bi ga onda zvijerski zaklali. Bolan jauk dopirao je do same kuće, ali niko nije smio izaći. Kuća je bila opkoljena naoružanim četnicima, koji su držali puške na gotovs. Po selu se pričalo da je to odmazda za nahranjeni proleterski bataljon "Zdravko Čelar", što je bilo lukavo smišljen izgovor. U onom ratu, u kome su se sve naše neregularne vojske, same snabdjevale, niko im nije smio otkazati poslušnost.

Velika tuga i neraspoloženje uvuklo se u duše ostalih ukućana. Sin, Šalom Mito, nije više imao volje ni za kakvim radom. Robu je podijelio narodu. Napunio je šprajc kola žitom i u odlasku u Banjaluku, pune vreće je bacao ispred seoskih kuća.

Pri samom ulasku u grad, prepoznale su ga ustaše, uhapsile i zatvorile u zloglasnu Crnu kuću. Čim je saznala da je uhapšen, njegova veoma lijepa supruga, Matilda, hita da ga posjeti. Ustaše je odmah hapse, odvođe u logor Stara Gradiška, odakle se nikad nije javila, a ni vratila. Sigurno je u sebi nosila vječnu tugu za tek rođenim sinom i izuzetno dobrim suprugom. Zahvaljujući vješto skrivenom imenu, Mito je uskoro, sa ostalim seljacima pušten iz zatvora.

Poslije svega, Mito spozna je da se od ustaša i četnika mora sklanjati. Nalazi rješenje u odlasku u partizanske jedinice. Ali, već u ljeto 1942, u selu Potočani, hvataju ga četnici i odvođe u selo Gornja Šnjegotina. To je poznati četnički teren na tromedi Banjaluke, Krupe na Vrbasu i Karanovca. Sa njim je i dr Perović Danica, predratni komunist, partizanski ljekar, Minanović Drago, borac-proleter i još nekolicina partizana. Svi su u trošnoj, primitivnoj i veoma prljavoj kući četnika Vranića. Sa čestih isleđivanja, samo se Mito vraća pretučen i u modricama, jer od njega svakodnevno traže pare i zlato. U tom bijednom sobičku, više je nego očajno. Tu i tamo, bace im po neki komadić zobenog hljeba. U Miti ipak postoji nada: "Ako komuniste na ubijaju, onda zašto bi mene?" Njegova majka, ucviljena zbog gubitka supruga i snaje, tumara po stravičnim četničkim selima da izbavi sina, ali joj to ne uspijeva.

I dok Mito ohrabren razmišlja, čuju se drske psovke i dreka: "Izlazi, Čivute, van!" Ubjeđen da ga šalju kući po novac, jedva se teturajući ispred kuće, sugestivno šapuće: "Donijeću sve što imam, samo me pustite." Dva naoružana četnika odvela su ga nepunih deset metara od kuće, gdje je stajao privezan konj. U tom momentu, jadni Mito je sigurno pomislio da će mu dati konja, kako bi novac što prije donio! Ne, nažalost, sve je bilo tragično, da tragačnije nije moglo biti. Samo divljačka, sto godina zaostala, umno poremećena glava, mogla je tako nešto monstruozno smisliti i učiniti. Vezali su mu noge za konjski rep i tako ga vukli

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

do mjesta pogubljenja. Šta je bijedni čovek, u dvadestom vijeku, grubo mlatarujući za konjskim kopitima, okružen necivilizovanim ljudskim spodobama, u tim momentima mislio? Teško je reći! Sigurno je molio Boga za što bržu i lakšu smrt. Bar na tren, svoje misli je uputio dobroj majci i jednogodišnjem sinu prvencu.

Dok je Mito na zelenoj livadi polako nestajao, kroz malo, prljavo prozorsko okno, njegovi saborci su prestravljeni posmatrali i očekivali svoju smrt! Ubrzo se čuo pucanj. Poslije kraćeg vremena, sasvim mirno i spokojno, sporim, tromim koracima, vraćale su se ubice sa zlatnim zubima u ruci, iščupanim iz Mitinog mrtvog ili živog (što samo oni znaju) tijela.

Ostali zatvorenici su pušteni, a Mito je zbog religiozno neiživljenih strasti pojedinaca, ubijen. Takvim i sličnim divljačkim postupcima, koji sigurno nisu izvršavani po komandi viših, napajali su se krvoloci. Zbog toga su, sa razlogom, osuđivani i na dvadeset godina robije.

I tako, u agoniji teške ratne zbilje, pogledah po livadi. Borci se dižu i jure ka kazanu. "Pođi, referente, ručak je!" - uzvikuje Anđa, četna bolničarka. Prilazim kazanu, uzimam samo supu - meso mi se gadi. Ali, ni supa ne ide. Jedem ja nju, ona "jede mene". Prolih porciju i krenuh za vojnom kolonom.

* * *

Pri formiranju XIV srednjobosanske brigade, septembra 1943, u njen sastav je ušao i Banjalučki odred. Veoma sam iznenađena i srećna zbog susreta sa jednim od meni dobro poznatih Jevreja iz Sanskog Mosta. To je Trinki Albert, načelnik Štaba brigade. Zajedno smo u Štabu, i ja se uz njega osjećam malo sigurnije. Trinki slabo vidi noću, i kad su pokreti, ja ga vodim ispod ruke. Jedared me zapita: "Znaš li Ti praviti pastel?" Iako ga nikad nisam pravila, niti sam gledala kad ga majka sprema, uspjela sam. Bio je tvrd, ali u onim ratnim uslovima prelijep! Drugi put mi reče da mu napravim halvu. Uz pomoć Rusinki, veoma spretnih domaćica, poslastica je bila odlična, još i filovana orasima.

I pored svega, u jednom razgovoru u Štabu o meni, kod navoda da sam malograđanka, Trinki je rekao: "Ako ne valja, pušku u ruku, pa u četu". Moja "greška" je bila u tome što sam milovala i ljubila jedno pile, što je za našeg seljaka bilo neshvatljivo. U tom čudnom ratu, kojeg su, uglavnom, na svojim leđima ponijeli seljaci, sa malim brojem radnika i još manjim brojem intelektualaca, logično je da je svaki gradski manir za njih označavao gospoštinu, koju su iz dna duše mrzili. Dovoljno je bilo samo reći "nisam" mjesto "nijesam", pa da vas poprijeko gledaju. Razlog njihovog dubokog neprijateljstva prema građanima, uopšte, imao je svoje opravdanje. Seljak je, u prosjeku, bio siromašan i bijedan, dok je nasuprot tome, jedan dio gradskog stanovništva (tzv. kapitalisti), živio u bogatstvu i izobilju. I u takvoj stepenastoj klasifikaciji-ljudi, za njih je svaki građanin bio buržuj.

Bila sam u neugodnom položaju, o kojem tada ništa nisam znala. Odbranio me je, tako što ih je sve prekorio, poznati partizanski politički radnik, intelektualac iz Štaba divizije, Đuričić

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Blažo. Sve sam saznala tek poslije rata. Trinkija sam i dalje sretala, ali mu o tome nikad ništa nisam kazala. Spokojno je legao u grob.

Uskoro je u tu brigadu došao zarobljeni njemački ljekar. Bio je postariji, mršav, visok, sa izrazito dubokim, zelenim očima. Reklo bi se - tipični Nijemac. Mnogo nam je pomogao u sanitetskoj službi i želio sve da nam stručno objasni, tako da smo počeli pomalo i vjerovati u njegovu dobronamjernost.

Prilikom jedne intervencije kod našeg najboljeg puško-mitraljesca, Kovačević Osmana, pomislih "Luda Judita, kako možeš Njemcu vjerovati?" U jednom momentu, iz čista mira, Osman počeo vikati i trzati se cijelim tijelom. Doktor hladno reče: "Teatar". Borci pitaju šta je to. Ja iznenađena i ljuta rekoh: "pozorište". Svi skočiše na doktora da ga biju! Sasvim mirno i sabrano on objasni komandantu brigade Samardžiji Stevi: "To je jedna vrsta ratne nervoze, zvana živčana. Toj bolesti ne treba pridavati važnosti, jer je tada bolesnik još agresivniji". Ja, veoma uzbuđena, tvrdim da borac kao što je Osman, ne može izvoditi takve gluposti. Rekoh: "Doktor je neprijatelj". Strogo, kao da me kori, komandant izjavi: "Ne može on bit neprijatelj. On je Jevrej!" Ja se skamenih i postidjena izađoh iz Štaba. Bila sam srećna što pametni prevodilac nije preveo moje posljednje riječi. Uskoro je doktor prekomandovan u diviziju. Susret sa njim mi je uvijek bio krajnje neprijatan. Nažalost, nisam stigla da mu se izvinim.

Nedavno sam, 50 godina poslije saznala da mu je ime bilo dr Knajhapel i da je do ovog rata živio u Zagrebu.

* * *

U toj čudnoj, ratnoj logoci života, krećući se po selima oko Dervente, zanoćismo u Kalenderovcima. U razgovoru sa ukućanima, ja im se učinih neobičnom. Jedna postarija žena upita me šapćući: "Odakle si čeri? Sigurno si izdaleka, kako Ti je ime?" Zbunih se, ali ponosno odgovorih: "Ja sam iz Krajine, a zovem se Albahari Judita!" "Sjedi, čeri", toplo i umiljato mi reče starica. Sjedoh na omanji tronožac pored ognjišta.

Vatrica je svjetlucala nježno plavičastim plamenom, a nabačeno pruće je pucketalo sad na jednoj, sad na drugoj strani. I dok se unaokolo osvrtala, starica otpoče priču: "Znaš dijete, ali nemoj nikome odati, ovde kod nas, u Štabu Rade Radića, ima jedan Čivutin iz Tešnja, prezime je ka' i Tvoje, a vabe ga Jozevom!" Očekujući moju reakciju, dok sam ja bila potpuno ošamućena, upita me bih li pojela malo ljevače. "Bih, bih", odgovorih ljubazno i pomilovah je po, glavi. Dalji razgovor, sa njene strane, tekao je slobodnije. "Pametan insan, dobro čeljade, svakom će u selu pomoći, a kaže da mu je u Tešnju sva vamilija pobijena!" Vesela što je bar on, od naše silne familije u Tešnju ostao živ, rekoh starici: "Znaš, majko, on je mom ocu brat od strica!" "E, neka znaš čeri, ja ću mu od Tebe uručiti pozdrav!" Sve mi to izgledaše pomalo čudno, i zapitah je što ode u četnike, a ne u partizane. Na to, pametna starica odgovori: "Znaš, dijete, trebalo je glavu spašavati, a vođe ondak nije bilo partizana, četnici su ga privatili isto ka' svoga brata!" Poslije svega, odlučih da mu napišem

pisamce, da ga pozovem da, bez imalo straha, pređe u naše redove, za šta sam dobila pristanak Štaba!

Dani su prolazili, mi smo krstarili selima uzduž i poprijeko. Ljubopitljivo sam zagledala svako lice koje se prema nama kretalo. Mislim da bih ga, po nekom iskonskom, familijarnom nagonu prepoznala. Nažalost, Jozef se nije pojavio. Ostala je vječna, nerazrješiva dilema: da li se plašio prijeći na stranu partizana ili pisamce nije ni dobio? Ipak, vjerujem u ovo drugo, sigurno seljanka nije smjela dati ceduljicu.

* * *

Maja 1944, dobijam naređenje da odem u Majkić Japru, nedaleko od Bosanske Krupe, na viši sanitetski kurs. Moj stalni san da se vratim u svoju Krajinu, napokon se ostvario. Svi naši u centralnoj Bosni su nestali. Njihovo četvoro djece, koja su živjela u raznim gradovima, negdje su sigurno po logorima smrti. Jedino se kćer Flora, uz pomoć prijatelja, u kokošijem sepetu, zajedno sa živinom, prebacila vozom do Splita. Pošto su Talijani blaži i mnogo bolji, nadamo se da će preživjeti rat! Samo to jadno, malo, ratno siroče ostavljam. Čim budem mogla, sigurno ću doći po njega! Sada, sa zebnjom očekujem vijesti o mojoj porodici.

I konačno, dođe dan mog polaska za Krajinu. Lijevče Polje, okolina Prijedora, Sanskog Mosta, sve opasni neprijateljski tereni, sem naše uvijek divne i slobodne Kozare. Idemo samo noću, a danju se skrivamo po dubokim šumama. Koračajući okolinom Sanskog Mosta, raspitujem se šta je sa Jevrejima sa Sane. Najbolji i najplemenitiji u cijeloj Bosni, krajiški seljak, sa sjetom u duši nabraja: "Nema više naših dobrih gazda kod kojih smo na veresiju, pa i na dugo čekanje, uvijek kupovali. Nema Levia, Atijasa, Hasona, Baruha. Svi su, dete u logore proćerani!" Najžalije mi je tui Avrama i tetke Mazalte, kod kojih smo davnih dana, još u našem djetinjstvu, svetkovali praznike. Zašto nisu bježali u šumu. Bar bi neko, valjda, ostao živ?

Prenoćismo u Lušci Pałanci, za koju je vezano moje djetinjstvo. Duša mi je puna; svaki plot, potočić, brežuljak čuva i krije neke dječije, vragolaste uspomene! Pred kućom u kojoj smo nekad stanovali, vidimo samo zgarište. Domaćini me primiše kao svoje dijete. Zagrlih moju Peru kao svoju rođenu majku, jer nekad nam je takva i bila. I prenoćih u malom, skromnom mljekaru, njihovom sadašnjem prebivalištu.

Konačno, stigli smo u meni poznatu Japru. Tu nas je otac vodio na seoske vašare. Dolazimo pred crkvu koja, začudo, nije porušena. Po njenom klasičnom izgledu, prepoznajem osnovnu školu. Jedan vojnik vodi nas u učionicu zastrtu slamom i ćebadima. "Sabijte se, jer imamo malo soba!" - reče vojnik i izađe. U školi je kao u košnici. Od silnih djevojaka se ništa ne čuje. Spustih torbicu pored Lele Rakite, koju sam još iz V ofanzive izuzetno voljela.

Na kursu je vrlo interesantno. Sve smo mlade, vesele i želimo da naučimo što više. I tu su poznati predavači, predratni profesori, doktori Jevreji - dr Binenfeld i dr Kraus. Među učenicama, jedina sam ja Jevrejka. Osjećam da me veoma toplo prihvataju. Ali ja to, mislim, i zaslužujem. Među najboljim sam učenicama. Moje zabilješke sa predavanja se

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUČA

odmah preko indiga prepisuju, da bi ih i ostali mogli koristiti. Našim djevojkama teško padaju latinski termini, hemija i anatomija, iako su u praktičnoj obuci izuzetno verzirane. Uočivši nizak nivo obrazovanja bolničarki, predavači su se trudili da izlaganja što više približe svojim slušaocima. Vjerovatno su bili tu, sa nama, i pomalo usamljeni. Ali, veseli, zdravi seoski duh naših djevojaka, vrlo brzo nas je zbližio.

Uz često loženje logorske vatre i jedro, skoro baritonsko pjevanje naših djevojaka, svi su bili veseli, pa i naši dobri, stari profesori. Kada bi se zaigralo poznato, partizansko kozaračko kolo i oni bi zaigrali sa nama. A kad bi uz zvučnu narodnu tamburicu, šargiju, naše cure sitno, sitno vezle bosansko kolo, tad bi stari profesori netremice gledali u njih. Našim djevojkama, ipak, bilo je najdraže kolo iz Vrhovina, koje još iz djetinjstva nose u sebi. Igra se bez svirke i pjesme, uz gromko uzvikivanje i tvrdo tabananje nogama o zemlju.

Zahvaljujući dr Binenfeldu i dr Krausu, naše bolničarke su se vratile u svoje jedinice obogaćene stručnim, a i opštim obrazovanjem, jer su i na tom polju svakodnevno djelovali naši plemeniti profesori.

Dr Binenfeld je već odavno umro, dok je dr Kraus do ovog rata 1991, živio u Zagrebu.

* * *

Jednog ranog jutra, zagledah se u stazicu koja sa Grmeč planine vodi ka crkvenom dvorištu. "Bože, ko su ove dve seljanke? Kome dolaze?" Što su se više približavale, meni je srce kucalo sve jače! A, pred očima mi se sve jasnije ocrtavao lik moje sestre, Flore. Bila sam u pravu - Flora sa sinom u naručju i njena školska drugarica iz Palanke. Potrčah. "Floro!". Zagrlismo se čvrsto, dok ona kroz suze ne propusti: "Vidi moga Vlade". Pogledah ga i uzeh u ruke. Dijete mršavo, blijedo, tankih ručica i nožica, a niz tanke pantalone curi žuti, rijetki proljev. "Šta je to sa njim?" upitah uzbuđeno. "Vlado je jako bolestan, došli smo Tebi i doktoru, ali ne brini, još sam Duškova supruga!" Tek tada, sjetih se pisma, zagrlih je i ušutih, osjećajući se krivom. Pošto se malo sabraha, rekoh sestri: "Da, po nekim kuririma, još u brigadi, čula sam da se rastaješ od Duška. To mi je djelovalo bolno i ponižavajuće za našu porodicu, i zato sam vam napisala, onako grozno pismo. Oprosti sestrol!"

Poslije dramatičnog razgovora i razjašnjenja, saznadoh da su, hvala Bogu, svi naši živi. To mi daje dvostruku snagu za život, a i za borbu!

Flora nastavlja dalje: "Tvoje pismo sa položaja dobili smo tačno na Jom Kipur (dan kajanja grijeha), a to je poslije našeg rastanka, bila prva vijest o Tebi. Pismo je bilo drago, ali i veoma potresno. Pomislismo, otkud joj takve crne slutnje? A tata je ponosno rekao: "Vidiš kako naš Babickan pošteno misli". (Taj nadimak sam dobila od oca, kao vrijedna curica i njegova ljubimica.) "Tako nam je Jom Kipur bio još veći i dragocjeniji i sa radošću smo ga postili i za tvoj život!"

Uzeh dijete, oprah ga na potoku, ali svoje neraspoloženje i tugu zbog njegovog izgleda, nisam pokazala. Da bih sestru bar malo ohrabrila, rekla sam: "Floro, te divne plave oči i

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

žuto zlatna kosa u tvog Vlade, nasljeđe je od našeg dobrog oca!" "Jeste, sestro, kad naša nona ugleda na livadi plavičasti cvijet različka, bere ga i sa radošću kaže: " Ovo su okice moga Vlade!"

Dr Kraus nas je primio prijateljski, skoro rodbinski. Cijenio je napore moje sestre i njenu odlučnu borbu za sinovljev život. Dao joj je lijekove i savjete, i zaželeo da svoje dijete uspješno izvede kroz rat. Pored ostalih, njena najpotresnija priča je:

U dugoj, noćnoj koloni za vrijeme VI neprijateljske ofanzive, uz stalni fijuk neprijateljskih metaka i minobacača, kretala se sa djetetom u naručju. Dijete je cvililo i trgalo usahtu, krvavu i ozlijeđenu dojku. I kad joj zbog opasnosti od otkrivanja položaja borci viknuše: "Baci dijete", samo što nije poludjela. Djelom svoje bluze zapušila je usta djetetu i nastavila dalje hod po mukama.

Moji skromni pokloni za Vladana, malo čaja, riže, šećera, soli i sapuna, mnogo su je obradovali. Istog dana, njene bezbjednosti radi, rastale smo se. Osobe nesposobne za pokret moraju se nalaziti na svom odredišnom mjestu.

* * *

Po završetku kursa, avgusta 1944, pri odlasku u V korpus na raspored, dobila sam odsustvo deset dana, da posjetim roditelje. Za mene, ovo je najdraži, najsvečaniji događaj u životu! Krećem se negdje sa kuririma, a negdje potpuno sama. Idem preko Grmeča, Sanice, Mliništa, Prekaje, Špraga, Drvar Sela i Kamenice do Boboljusaka. Putujući skoro dva dana, stigoh do Drvar Sela. Gore, sa brda, gledala sam u moj dragi, sada popaljeni Drvar. Kuće, kao da su poravnate, a samo bistri, biserni Unac uljepšava tu pustu dolinu. Na moju veliku radost, saznajem da je moja sestra, Rahela tu na terenu. Pronađena je pomoću hitrih, hrabrih seoskih kurira, djece-pionira. Rahela se penjala ka meni, a ja sam bezglavo trčala nizbrdo, prema njoj! Iako je u suknji i opancima, ta moja sestra je najljepša. Noćile smo zajedno, i zagrljene, dugo pričale. Strahovala je za moj put, i ubjeđivala me da sačekam kurire. Reče da je naš četrnaestogodišnji brat, Moric, u V korpusu kod Slavka Rodića, što me je malo utješilo.

Sutradan se sama, hitro kao vjeverica, počeh penjati uz strmu, drvarsku brinu, na putu Drvar Grahovo. U njemačkoj sam uniformi, a od oružja imam samo malu kragujevku, bombu spasiteljicu. Žalno bacam pogled desno-lijevo. Od naglog uspona i debelih, kamenih branika na rubu ceste, gore ne vidim ništa. Na rasplišću Drvar-Grahovo-Kamenica, u porušenim zidinama, često je njemačka patrola. U tom slučaju, aktiviraću moju bombicu i biće, na najbezbolniji način, svemu kraj. Munjevito preletih cestu, otrčah petsto metara i stropoštah se u žbunje. Sad sam bezbjedna. Odmorih se malo i krenuh prema Kamenici. Prošla sam mnoge okršaje, ali ovo je nešto drugo. Osjećaj usamljenosti i nadmoći neprijatelja potpuno obeshrabruje. Prenoćih u Kamenici i rano ujutro krenuh sa seljankama prema torovima ovaca. Divno kameničko polje, sa bezbroj lijepog, kraškog cvijeća, puklo je pred nama. Hitam duplim koracima i stalno sa dalekog horizonta očekujem

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

sive, niske krovove. Pod jednim od njih, Bog zna sa koliko radosti, iznenadiću moje, već stare, roditelje. Sretah dve mlade, jedre djevojke i pomislih - pa šta taj narod jede, kad je tako zdrav? Rekoše mi da su Boboljuske odmah iza brda, a da su moji roditelji kod Damljanovića. Poljubih obadvije i potrčah uzbrdo. Na širem, zaravnjenom proplanku, ugledah nekoliko razbacanih kuća, pokrivenih potamnjelom šindrom. Uletih u prvu, zbunjenih i iznenadih ukućane, "Da to nije ofanziva, odakle je počero Njemaac, Bog d'o da mu se sjeme zatre".

Skočih na, prstom pokazani, oronuli kućni prag, povukoh mandalo i uđoh u kuću. U tom trenu, zaškripaše sobna vrata i pomoli se, još uvijek lijepa, moja majka. Zablistаше žarom sreće njene i moje oči! U to majka vrisnu: "Davo, Judita!" Hodajući teškim, bolesnim korakom, dođe i moj otac, sa suzicom, koja se polako skotrlja niz lice. Pohitah ocu, "Bezi la manu" (poljubi ruku), šapnu mi majka. Obema rukama uzeh nježno očevu, i poljubih je nekoliko puta. Tata sav drhti, miluje me i govori "Evo moga Babickana!" Uđosmo u sobičak, u kome je drvena palača na kojoj spavaju. Vidjela sam Floru i Rahelu ali... U to će majčinska uvijek čulna i budna duša, ponosno i gordo: "A Moric nam je u V korpusu poslije zarobljavanja, otišao je opet kod Slavka Rodića, znaš da je on njegov miljenik!" Zbunih se i zaprepastih, jer o tome ništa ne znam. "Kako majko, kada i gdje?"

Bolna na tu žalosnu priču, otpoče majka: "Kada ste, djete, za IV ofanzive one ranjenike prenosili, na Šatoru ga zarobiše Njemci". Tačno, u januaru 1943, pred silom motorizovane njemačke vojske, bježeći "tamo gde ne puca", nađe se drvarska omladina u planinskim bespućima Šator planine. Snijeg je bjesnio, sve je zaleđeno, a pod nogama škripi ciča zima! Noć je duboka i tamna. Po strmom planinskom grebenu, usiljenim maršom, kreće se kolona slabo obučene, već iznemogle mladosti. Na dnu planine je poznato, hladno, Šator jezero, nekad divno izletišta, a sad strah i trepet. Dovoljno je samo da te neko lakše gurne, da prispeš, pa da se munjevitom brzinom skotrljaš u vodu. I tih noći, takvi nemili prizori bili su česti, jer se često čula mukla i kratka lupa na dnu jezera.

I dok se kolona kretala, moj dvanaestogodišnji brat izađe iz kolone da obavi potrebu. Samo što se sagao, začu snažno "Halt, halt". Noge se tresu, a srce podrhtava, svakog momenta očekuje metak u čelo. Iako su to trenuci straha od smrti, tračak nade svjetluca u duši. Podiže ruku, skide s vrata kaiš foto-aparata i baci ga u snijeg! Njemci se približavaju djetetu, ne stavlajući puške "na gotovs", napetost malo popušta. "Reći da sam Jevrej, bila bi pogubna greška" - misli Moric. Ko je u njegovu dušu usadio strah od Njemaca, ni sam ne zna, nikad ih nije vidio. Moždane vijuge rade kao strijele: "Kazaću da sam Marinko, da sam sa Korduna i da sam se od roditelja izgubio!" Njemci ga grubo zgrabiše i povedoše do kamiona.

Kamion je pod ceradom, ne vidi kuda ga vode. Oni su, ipak, blagi. Daju mu da jede. "Pa ne treba sve Njemce mrziti, možda i oni imaju djecu, pa su prema meni sažaljivi? Možda u ovoj mojoj nesreći ima i sreće. Njemci su sigurno upali u kolonu; nešto zarobili, nešto pobili, a nešto bacili u ponor". Tako je i bilo, malo ko je uspio sakriti se pod borove. Oni su živi svjedoci te stravične tragedije! Poslije duže vožnje, kamion stade. Moric sav

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

ošamućen, gleda Unac, predgrađe Drvara. "Sad ću život položiti, Drvarčani će me prepoznati." Ali, izgleda da je ljudska sudba uvijek nečim predodređena! Cijeli Drvar, do posljednjeg, pobjegao je iz grada.

Niz malu čikmu, ulaze u kuću predratnog fotografa Rašete. Ona je skroz otvorena, demolirana. Njemci se smestiše, postaviše kazane i dadoše malom da ljušti krompir. "Znači, neće me ubiti. Da su htjeli, već bi to učinili. Baš nijedan Drvarčanin se ne kreće ulicom. Kako je časna, ponosna i dosljedna ova moja drvarska dolina! Moric stalno planira kako da pobjegne Njemcima. Sa njima dalje neće, pa makar u bjegu i poginuo. Preko same ceste je veliko opštinsko zdanje, sa podrumom punim rakijskih buradi. Tu se nedavno igrao sa djecom žmurke. Za neki dan, počeše se Njemci sprijemati za pokret. "Sad je pravi momenat", pomisli jadno dijete. U sami sumrak, munjevito, bez mnogo razmišljanja, preskoči cestu, pobježe u podrum i sakri se u jedno od rakijskih buradi. Prođe noć, prođe dan, prođe i drugi dan, a još uvijek se čuju Njemci. U tmini i vlazi je skvrčen u klupko, gladan. Pomalo podiže bure rukom, da bar vazduh uhvati. Unaokolo se stalno čuju uzvici: "Klajne Kordunaš!" (mali Kordunaš).

Na kraju drugog dana, začu se snažna buka motora, koja je sve više jenjavala. Kada je nad drvarskom, sada stravičnom dolinom zavladała tišina i pao gusti, noćni mrak, Moric se polako izvukao iz bureta. Nemoćan je. Zapanjio se kad je osjetio da je naduven i da se u njemu ljuđa voda. Ustati ne može, ali odatle nekud mora, jer će ovako umrijeti. Polako puzeći, kretao se prema centru grada. Skoro svaka kuća je prazna i porušena. Poslije dugog i napornog kretanja dođe do naše kuće. Ona je pusta i napuštena. U našoj radnji su Njemci držali konje. Tužan je i plačan. Odjednom pomisli da mu se pričinu, ali ne, na rubovima gustih prozorskih zavjesa, kod porodice Vođević, ugleda diskretno, plavičasto svjetlo lojanice.

Jedva se uspuza, uz strme, uske stepenice. Zakuca na prag kućnih vrata, ali sa zebnjom - koga će zateći u kući? Otvori mu stara teta Vođević, skameni se i prozbori: "Ne puži dijete, nema više Njemaca!" "Ne, teto Vođević, naduven sam, ustati ne mogu". Ona po glasu poznade Morica, zaplaka i jedva ga uvuče u kuću. Davino i Lunino dijete paze i liječe k'o i njihovo da je. Stari roditelji raspituju se za svoje četvoro djece. Njihov najstariji sin Mičo je, na Šatoru, rukovodio kolonom omladine. Kako za njegov život nije siguran, to se nije usudio ništa reći. Njegova zla slutnja obistinila se - Mičo je na Šatoru ubijen.

Čuvši za nesreću sina, moji roditelji silaze u Drvar, i uz pomoć narodne medicine, izliječili su Morica. On je, odmah potom, krenuo u svoj korpus. Tu bolnu, ali srećno završenu priču mama je u detalje, skoro bez predaha ispričala.

Uskoro se skupiše seljani, svak' po nešto nosi, kažu "Milošte našem vojniku." Puno pitaju, a najviše za svoje mlade koji su mahom krenuli u rat. Kod mojih sam svega šest dana, a treba se vraćati nazad. Roditelji i ne pomišljaju da me od te namjere odvrte. I za njih bi bila sramota da im se kćerka nazove dezertrom!

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Iz nekog sanduka, majka vadi moju svilenu, plisiranu haljinu. Prijatno se iznenadih! To mi je moja dobra Rahela iz Slatine kupila za poslednji Roš Hašana (jevrejska Nova godina) 1940, kojeg smo u miru slavili. "Znaš, majko, bila je veoma stroga, ali dobrodušna. Bila sam među učenicama koje su najbolje obučene ali me je stalno držala na oku. Dok su moje drugarice šetale po korzou i išle u kino same, ja bez Rahele nigdje, sem škole i kena. Zato sam puno suza prolila, ali ništa nisam smjela reći" - povjerih se majci. "Takvo je, dijete, vrijeme bilo, a znala je pametna Rahela, kad sam Te njoj povjerila, da Te mora čuvati! A sada, pošto nosiš uniformu, ja ću Ti od haljine skrojiti košulju, biće Ti lijepa!" - reče mama, i poče da kroji i proba, a sve zagledajući me. Shvatih njenu radoznalost i prisjetih se Njegoševog stiha koji mi je, pri polasku u vojsku, napisala u spomenar. Ona je tome dodala i svoju molbu i želju:

Stalno na tom svijetu, samo mjena jest!
Ali, majka Te Tvoja moli, da kod Tebe tako ne bude!

Sa ponosom joj rekoh: "Ne brini majko, tvoj savjet poštujem, tako će i dalje biti!" Blago me pogleda, i poljubi u čelo, kao da hoće reći "Hvala Ti". (Danas je moj izbljedniji spomenar, koji sam kroz sve ofanzive prenijela u njeđrima, ukras u vitrini moje kćerke.)

Brzo su letjeli dani koje sam provodila uz roditelje. Mama me je stalno zapitkiivala o pojedinostima iz mog života. Zanimalo ju je zašto sam odsjekla pletenice koje su njoj bile tako drage. Rastužila se kada sam joj objasnila da sam se morala ošišati poslije V ofanzive, iako nisam imala ušiju, iz predostrožnosti, po naredenju dr Dedijer.

Majka se čudila što imam bombu. Rekla sam joj da je stalno nosim sa sobom za slučaj nužde, kako ne bih živa pala u ruke Njemcima. Uznemirila se i blagosloвила me drhtavim glasom: "Dio ki Ti bikleji (Bog neka te čuva), a ja ću se svako veče moliti za Tebe." Tata je, uglavnom, malo pričao, ali je sve pomno slušao i stalno gledao u mene. I danas se sjećam njegovih riječi koje su me potresle: "Vidiš, Judita, Božja volja Te je odvela, kao i svu moju djecu, da se boriš i za spasenje jevrejskog naroda, koji trune u logorima. Tako je, isto, Božja volja odvela moju majku, još 1910. godine, u Svetu zemlju, Palestinu, da se moli Bogu za spasenje jevrejskog naroda i izbavljenje iz "galuta" (tuđinstva). Tvoja nona je ostavila nas šestoro djece svojoj majci, da bi se kao pobožna Jevrejka, neko vrijeme, na hadžiluku u Palestini, našla Bogu u službi."

Došao je dan moga polaska. Poljubih oca u obje ruke i skrivajući suze, zagrlih majku. Pođosmo preko praga. Nekoliko puta bacih pogled unazad. Tata je, naslonjen na štap, izgubljeno i tužno gledao u nas. Opet, kao i pri polasku u rat, mama me isprati podalje od kuće. Spojismo se u jednu dušu. Ljubeći me, savjetuje: "Idi, ćeri, da do mraka stigneš u Kamenicu, jer četnici i ovuda krstare." Rastasmo se ubrzo i, dok je zajedničkog horizonta trajalo, ruka je mahala, sad na jednoj, sad na drugoj strani.

Pošto je predeo drvarske doline već duže vrijeme bio slobodan, moji roditelji su se spustili u selo Bastase, podno Drvara. Bilo je lijepo živjeti u tom pitomom kraju uz veselu, bistru Bastašicu. Nažalost, to je kratko trajalo. Već u maju 1944, drvarsko nebo zacrnješe silni,

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

gromoglasni, njemački bombarderi. Uskoro se pojavilo bezbroj bijelih jedrilica i padobranaca, na kojima se sve jasnije uočavao stravični kukasti krst. Drvar u plamenu. Cijelom dolinom razliježu se jauci i vapaji.

Hrabre, pozadinske jedinice bore se do posljednjega. U Poati, podno Šobićevog groblja, odzvanjaju jauci zatvorenih djevojaka. Nad njima se Njemci bjesomučno izivljavaju, da bi ih potom pokosili strojnicama. (Danas ta crna, smolovom čađi ofarbana pojata stoji kao spomen na zlobne fašističke dane.)

Svi se sklanjaju u rovove, i moji roditelji također. Dva padobranca spustiše se u dvorište. Prestravljeni, moji čekaju smrt, i mole se Bogu da bude laka. Tata je u agoniji. Na svu sreću, poslije završenog orgijanja po našoj kući, Njemci primjete da su usamljeni i daleko od centra grada. Munjevitom brzinom napustiše Bastase. Njemački padobranici su bili poraženi brzim nastupanjem VI ličke i VII krajiške brigade.

U kući je bio strašan prizor. Sve je ispreturano i razbacano. Porodična fotografija je raskomadana i bačena, zato što je na njoj bila moja sestra u majici na kojoj je bilo izvezeno "Rašela". To je, za Njemce, bio dovoljan razlog da izraze svoj prezir prema Jevrejima. (Ta, davno iscjepkana slika je ponovo sastavljena iz komadića i danas, ponosno blista u mom domu. Ona je odraz zla, ali i pobjede nad njim!)

Moji roditelji su se vratili u Boboljuske jer su, poslije desanta, Drvar i okolinu ponovo okupirali Njemci.

Ja sam se poslije napornog puta našla u V korpusu. Odmah sam obišla sve jedinice, ali brata nisam našla. Negdje je, kažu, na snimanju. Pozdravim se sa Slavkom, komandantom korpusa, a on ustade i pomilova me po glavi. Očekujem da će me, kao što to obično sa drugaricama biva, pitati: "U koju bi Ti brigadu, Judita, volila?" Ali, on mi sasvim mirno reče: "Ti ćeš, Judita, u miliciju!" Ja pomislih da se šali, pa odgovorih: "Mi se, druže Slavko, protiv milicije borimo!" Kad vidje da sam van događaja, objasni mi da i mi moramo imati svoju miliciju.

Naknadno sam shvatila da me je Slavko, pred kraj rata, želio izvući sa borbenih linija. "Ako je starog Albaharog" - kako su tatu zvali - "četvero djece u ratu, treba ih što se može više sačuvati!" bile su riječi našeg, u Krajini najomiljenijeg, legendarnog Slavka Rodića.

Kuriri hvataju duple korake, a ja zastajkujem, idući prema Gornjoj Sanici. Sjećam se stravičnog Saničnog polja 1942, kad smo noću, ispred ustaških bunkera, želi žito. Bilo je to moje prvo ratno krštenje. (Sad se, u slobodi, taj nekada zastrašujući predio, sasvim drukčije doima! Beskrajne pitome livade, isprepletane žbunastim rastinjem uz bistre, brze potoke, daju mi poleta i snage, te po njima bezbrižno i sa užitkom koračam.)

Konačno stigoh i javih se Štabu te, za mene famozne, brigade. Susrećem poznata lica, ali meni je, bez pokreta i borbi, bez pjesme i veselja - dosadno. Ti stari borci stalno nešto pišu, čitaju i kucaju. Uskoro je došao i moj zet, Simić Dušan. Tada mi je među njima postalo prijatnije i draže.

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Jednog dana, ugledah u dvorištu neki čudan, visoki kavez. U njemu je lijep, bijeli golub. Otvaram kletku jer hoću da pomilujem pticu. Stražar me grubo gurnu. Uvrijeđena sam, i mislim: "Kakvi su ovo drugovi?" Ipak, uskoro se privikavam i počinjem shvatati važnost i ulogu te jedinice. Saznadoh i istinu o golubu, tom lijepom, bijelom borcu-pismonoši. On nas svojom kurirskom službom spasava u najtežim momentima.

Salom Zlata, Jevrejka rodom iz Jajca, politički radnik na terenu, često navraća kod nas. Veseli me što je često viđam, ljubazna je i lijepa. Vrlo često je vidim sa Milićević Budom, jednim od naših pretpostavljenih. Dugo sjede u maloj štabskoj sobi. Za mene, naivnu to je značilo da su tu po nekom ozbiljnom zadatku. Ubrzo smo saznali da se njih dvoje vjenčavaju. Ta vijest nas je obradovala, ali i iznenadila. Kako to, kad je u našim jedinicama zabavljanje, a posebno ženidba - zabranjena? Kažu: "Vjenčanje naših starijih ratnika, Zlate i Bude, kao izuzetak, odobreno je od više komande!" Za vjenčani poklon, bolničarka Anđa i ja, sašismo mladi od bijelog, svilenog padobrana, naravno na ruke, donji veš. Željele smo da taj najljepši mladenački čin, doživi lijepo i pristojno!

Zlatu nikad više nisam srela. Tek nedavno, saznah da živi u Beogradu.

* * *

Septembra 1944, usiljenim maršom, iz Gornje Sanice krećemo ka Banjaluci. Ona je već nekoliko dana u našim rukama. Nažalost, nisam učestvovala u njenom osvajanju, ali se radujem što ću se ponovo naći u mjestu moje đačke, gimnazijske mladosti.

Sa zebnjom očekujem dolazak na kućni prag moje mnogobrojne familije. Nažalost, nema nikoga od Levija, Nahmijasa, Atijasa, Saloma, a ni od ostalih banjalučkih Jevreja - Poljokana, Baruha, Serafića. Svi su u logorima ili su negdje, na nepoznatim stratištima, ostavili svoje živote ili, možda, još uvijek polako odumiru. U njihovim kućama su neke strane, tuđe, nepoznate osobe.

Banjaluka je, sem Kastela, starog rimskog utvrđenja, u našim rukama. Vođena neodoljivom željom, jurim, ka Gospodskoj ulici kojom sam, kao gimnazijalka, najrade šetala. Odjednom, iz nekad poznate jevrejske knjižare, izlazi omanji partizan. Pod miškom nosi kutiju od braon kaučuka. Prilazim mu i pogledi nam se sreću. Iznenadena i presrećna uzvikujem: "Moric, otkuda Ti tu?" Odavno želim naš susret, ali sam uplašena što se nalazimo u centru grada, gdje je najžešće granatiranje sa Kastela. Grlim brata, pribijam ga snažno na grudi i odvlačim u najbliži haustor. Zagledam ga i primjećujem da je narastao i ojačao - nije više ono malo, kućno mezimče. Pitam ga otkud to da sam hoda po centru. On me, naivno gledajući upita: "Jesi li i Ti u nešem Korpusu?" "Nisam, ja sam u drugoj jedinici", odgovorih. "Molim Te, ako vidiš Slavka, nemoj mu reći da si me ovdje vidjela!" Pokazuje braon kutiju i kaže da mu je potrebna za zidne novine koje vodi. On je u Štabu V korpusa i, da mi se pohvali kako ga general Rodić voli, reče mi da spava zajedno sa njim u krevetu. Morali smo se brzo rastati. Svako je krenuo u svoju jedinicu, jer je dalja sudbina grada krajnje neizvjesna. Iza ugla

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

Gospodske, on zakorači na zarobljen njemački "Cindap" i ode u pravcu Lauša. Ostadoh da gledam za njim, sve dok nije zamakao iza parka.

Povlačimo se jer njemačka vojska munjevitom brzinom nadire iz Gradiške. Moja jedinica smješta se u Skeli, nedaleko od Jajca. O bratu više ne brinem, kod Slavka je. Samo strepim zbog njegovih nepromišljenih, dječijih izleta.

* * *

Jednog jutra u ambulantu ulaze dva kurira. Nose dva ruksaka, puna sanitetskog materijala. Otvorih, i na vrhu jednoga prepoznah naočale doktorke koja je nedavno stigla u brigadu. Ona i muž su Jevreji. Od sviju nas su prilično distancirani, pa i od mene, što me čudi. Sad već iznenađeno i ljubopitljivo rekoh: "Pa to je ruksak doktorke (koliko se sjećam) Naiman. A gdje su oni?" Kurir, kao da se baš ništa nije desilo reče: "Oni su američki špijuni, strijeljani su." To me je jako uzбудilo. Posebno me je uznemirila mogućnost brzoplete odluke naših, tek stvorenih, mladih sudova. Odmah po izlasku kurira, otvorih prozor i bacih naočale u Vrbas, a sanitetski materijal raspodjelih po bataljonima. Nisam željela da me išta podsjeća na tu tragediju.

* * *

Vrlo brzo, I brigada narodne odbrane, sada već u punom sastavu, kreće za Mrkonjić Grad. To je malo, pretežno srpsko mjesto, gdje ćemo se prijatno osjećati. Ovo je prva zima u ratnim godinama koju provodim, skoro, kao kod kuće. Ne noćivam po planinskim bespućima, stočnim torovima i hladnim izbama. U kutku naše skromne ambulante u drvenom krevetu, na mekanoj slamarici, spavamo Anđa i ja.

Tokom mirnog i lagodnog života, oktobra 1944, doživjeli smo nešto veoma uzbudljivo. Iznenada smo čuli rafale, i svi koji su imalo pokretni, krenuli su u pravcu napada! Ali, umjesto borbenog, začusmo veseli juriš boraca i uzvike: "Pao je Beograd!" To veče proveli smo u igri i pjesmi, ubijedeći da će rat uskoro prestati.

U proljeće 1945, krećemo sa dva bataljona oko Dervente u akciju. Čudi me što u tako ozbiljan napad idem ja, a ne referent brigade. Zato pitam zamjenika komandanta, Bojanić Duška: "Zašto ja idem, nisam ja valjda hrabrija od Milke?" "Sigurno da nisi, ali Ti si dužna da ono tvoje siročce, ako je još živo, izvučeš iz Prnjavora" - odgovori on. Bila sam presrećna i odjednom mi taj Duško postade drag! Cijelim putem sam brinula i, najzad, upitah da li je to izvodljivo. Duško mi pametno odgovori: "Sve zavisi od situacije, ali ne brini, izbavićemo ga." I, kad sam sva razdragana kretala u susret mom malom sinovcu, u seoskoj kući gdje smo zanoćili, zadesi me nezgoda. Svi smo to veče jeli neki ražani, ljuljavi hljeb, ali samo mene "zaljulja". Cjelu noć sam bila u nesvijesti, ukočena, skoro kao mrtva. Zalijevaju me vodom, udardaju po obrazima i dozivaju. Pomoćnik komesara savjetuje da me sa kuririma vrate u jedinicu. Osvijestih se i viknuh: "Neću nazad, ne daj me, Duško!" Svima, a posebno

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUČA

komesaru, bi čudno što ja tražim zaštitu od Duška. "Nećeš, Judita, nećeš", reče Duško i sve objasni komesaru, Milošu Ajderu. Ali, komesar stroga oka i oštra uma, izusti: "Pa, baš se tebi, Dule, za pomoć obratila, a ne komesaru?" "Ne, Miloše, ja sam joj se za pomoć ponudio" - prkosno odgovori Duško.

Borba je završena, bataljoni kreću, a ja stojim, ne pitam ništa. Odjednom se pojaviše seoska, prilično udobna kola. Miloš mi se približi i reče: "Sjedi, Judita." Sjede i Bjeljac, Duškov kurir, a za njim i Duško. Vozimo se po meni dobro poznatom terenu. Ja nemam snage da pitam Duška zašto i on ide. Smireno i ubjedljivo, otpoče Duško razgovor: "Judita, Mitinog sina uzećemo od apotekarice, organizovati Tvoj dolazak do Teslića, odakle ćemo put do Mrkonjića proći zajedno. Mi se moramo vratiti nazad!" Kočijaš malo razgovara sa nama, ali kad začu razgovor o apotekarici, namršti se i reče: "Ja mislim da ona nije živa. Njemci i Čerkezi su prošli kroz Prnjavor i rušili sve ispred sebe." Tu mi zastade dah, počeh me razuvjeravati, a onaj dobroćudni Bjeljac će: "'Ej, Judita, i sama znaš da one naše 'radio-snaše' sve naopako čuju i koješta baljezgaju!" Na moje, žalosno i skoro plačno pitanje: "Je si li u to siguran?", kočijaš ne odgovori ništa.

Vrlo brzo, nađosmo se pred kućom apotekarice Finklštajn, ali nađosmo samo zgarište. U silnom pokajanju plačem. Zašto dijete odmah, u prvom susretu, nisam pavela, pa makar i u bespuće rata? Sada, kao da ga vidim negdje u zgarištu kuće, izgorjelog. U tom momentu, dotrča jedna žena i uzbuđeno mi reče: "Ne plači, mali je živ, kod mene je!"

U maloj, skromnoj sobi, ne većoj od tri kvadratna metra, na slami, leži osmoro dječice. Svi su u dronjcima, od češanja su im se rane pretvorile u kraste. Po sivom odjelcu sa crnim tufnicama, već okraćalom i poderanom, prepoznah naše dijete. Žena ga pruži meni. Tog momenta, dijete zaplaka i izusti: "Ne daj me, teto!" Ta dječija bolna misao, jako me zbuni. Kroz koliko li je do sada "tetinih ruku" jedno siročče prošlo? Moj topao stisak, česti poljupci, kakve ne pamti, ubrzo smiriše jecaje, i on me blago poče zagledati. Ostala siročad, skrušeno i plačno, gledaju u nas. Jednog od najvećih privuče Duško sebi, miluje ga i priča: "Brzo će rat proći, vaši roditelji će doći po vas, samo budite dobri i slušajte tetu!" Kurir zašao među djecu, iz torbice vadi komad pogače. Ne stiže djeliti jer djeca grabe, prosto otimaju.

Dok je Duško bio u čaršiji (kako se nekada zvao centar varošice), slušali smo tužnu priču o pogibiji stare apotekarke. Čim smo ušli u grad, Njemci i Čerkezi (Rusi, zarobljenici kod Njemaca, prisilno mobilisani u njemačku vojsku), prvo su udarili na njenu kuću. Zaključali su sve ukućane: apotekarku, djevojku i malog Morica, a zatim su kuću zapalili. Kad je osjetila požar, djevojka je između gvozdениh šipki na prozoru uspjela izbaciti dijete vani. Iako je i sama bila u smrtnoj opasnosti, skupila je posljednje snage svog sigurno izbezumljenog razuma, da mu spase život. Slušajući ovaj tragičan epilog, čovjeku se mozak ledi i ne može ni da zamisli posljednje momente ljudskog života u plamenu.

Ubrzo se pojavi Duško na vratima. Okrenu se meni i pažljivo reče: "Judita, Ti ćeš sa ovim drugom sutra kamionom ići do Teslića i tamo sačekati jedinicu. Rado prihvatam svoju dragu obavezu, ali mi teško pada što ćemo ostati iza njih, kao dva siročeta. Oni bi nas, u slučaju

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

ma kakve nezgode, sigurno zaštitili! Uz stalno mahanje, sve do okuke ispratismo seoska kola, a praporci su nas, čini mi se, tad posebno zvonko i ljupko pozdravljali!

Krenuh niz grad. Moram navikavati Morica na sebe. Hoću da ga nahranim u vojnoj kuhinji, a možda i obučem. On se ne odupire već sav srećan, polazi sa mnom. Usput naiđosmo na hadžu, koji prodaje šećerleme (bosanske bombone). Dijete stade i dalje ne miče: "Uzmi, teto, šekerica" začuše se njegove molećive, uporne riječi. Zbunjena i iznenađena, rekoh mu da nemam para, ali on je ostao uporan. Dobročudni hadža, meka srca, pruži dve šećerleme i reče: "Neka Ti je, čeri halal od mene!"

Sutradan, kamionom punim vojske i civila, krenusmo prema Tesliću. Uz planinski prevoj planine Ljubić, kamion se jedva kreće. "Ne daj, Bože, da se pokvari, kud bih ja sa djetetom?" Samo što pomislih kamion stade. Adem Hercegovac, poznati partizanski komandant, poče odvajati one koji ne nastavljaju put. Kad začuh: "I Ti sa malim dole", skamenih se. Silazim, vučem dijete iz kamiona i plačem. Gušeći se u suzama, preklinjem Adema da me ne ostavi!" "Ovo je unuk Albaharija iz Hrvaćana, sve osim malog pobili su četnici, ako ostanem, i sa nama će tako biti!" "Onda, penji se, drugarice" - reče Adem, zbunjeno gledajući u nas. Morickan ne plače, ali se čvrsto ručicama drži za mene. I kod djeteta sigurno postoji nesvjesna rodbinska nit "od srca do srca!" Sad tek osjećam da se vraćam u svoju jedinicu, u svoj topli kutak. Svi su sa čuđenjem prihvatili taj moj smjeli potez. Zapravo, ni ja nisam bila svjesna moguće opasnosti. Kakva bi bila njegova sudbina da to nisam učinila? Kako bi završio: u rakama za polužive, na obalama Save, na snježnoj mećavi, u gasnim komorama, u krematorijumu? Ili pak, što je još i najprihvatljivije, pokatoličen, izgubljenog identiteta, sa tuđim navikama, životom i imenom?

Pošto su na tom terenu iznenađenja bila česta, moj dolazak u brigadu je iščekivan sa dozom straha. Malog ratnog mučenika odnesoše u menzu, na lijepi, vojnički pasulj. Morickan je uzbuđen, stalno me pogleda i viče: "Teto, teto!" Unaokolo tražim Duška. Odjednom se pojavljuje između boraca. Sa svojim uobičajenim, blagim osmijehom, reče: "Srećno ste stigli!" Pomilova malog i naglasi da se dobro odmori, jer je sutra rano pokret. Ujutro, pri postrojavanju bataljona, upitah komesara šta ću sa djetetom. Ne čekajući šta će Miloš reći, Duško odgovori: "Nosićemo ga, ima nas dosta!" Svjesna sam da će to biti naporan put, ali uz moje borce sam sigurna i srećna!

Polako se izvlačimo iz Teslića i idemo prema Vlašić planini. Borcima nije trebalo ništa objašnjavati, niti ih moliti. S ramena na rame, jedan po jedan, preuzimaju dijete, tepajući mu svaki na svoj način. Moric je uznemiren, zagleda unaokolo i doziva: "Teto, gdje si?"

Šapuće se da je na Vlašiću Vrhovni štab, da Njemci spremaju VII ofanzivu. Raspamećena sam, šta ću i kud ću sa djetetom? Očekujem da mi Duško bar nešto kaže. On, takođe, šuti. Sigurno neće da me unaprijed isprepada. Začuh razgovor Duška i Bjeljca i pridoh bliže. "Idi u selo, nađi konja i oveći sepet!" Svi se začudismo, a Duško veselo reče: "Zar mi nije dobra ideja? Stavićemo maloga u sepet i nastaviti put." On je tada pouzdano znao za ofanzivu! Sjedimo na proplanku, očekujemo da se Bjeljac vrati. Uskoro ga ugledasmo kroz suton, kako vuče mršavog, polumrtvog, izglednjelog konja. Borac je zbunjen i sa očajanjem

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

prošaputa: "Selo je popaljeno, žive duše nema. Svu stoku odvukli su Njemci, ostao je samo ovaj iznemogli konj." Sjetih se tog nekad divnog sela, Kovačevića. Odatle je bio naš hrabri Kovačević Osman.

Sve bliže, čuje se borba, sve jača i žešća! Na jednu stranu konja stavismo Morickana u sepetu, a na drugu rance. Sepet je mali, pa izbušismo rupu da djete izbaciti noge vani. Slabašni konjić ne izdržava usiljeni marš, i sve češće zaostaje i posrće. Nehumano ga šibamo i tjeramo naprijed. Na jednom jakom kamenom usponu, ždrebe posrnu, pade i ispusti dušu. Danas se Moric, koji je tada imao četiri godine, od sveg doživljenog sjeća samo konja, sepeta, pada i kurira Bjeljca.

Put nastavljamo usiljenim maršom. Borci, već ranije uvježbani, nose djete na ramenima. Da me ne bi zvao i time otkrivao naše kretanje, ne udaljujem se od njega. Šutim i razmišljam. Svakog momenta očekujem prasak sa neprijateljske strane. Ovoga puta sam stvarno kukavica, ruke su mi vezane, nemam više leptirova krila! Koračam, a uho mi je napeto kao puška! Sa čela kolone, gdje su Miloš i Duško, preko veze, dolazi poruka da na Vlašiću nema Njemaca, i svi smo presrećni. U koloni je i dalje tišina, jer može taj đavo, odnekud, sa boka da nas iznenadi!

U sami sumrak, stigismo na vrh Vlašića. Prostrana ravan pod snježnim pokrivačem, u laganoj, postupnoj smjeni sunca sa mesecom, svjetluca kao biseri. U selu Imljani, na vrhu Vlašića se malo odmaramo. Seljaci nas daruju hranom. Pričaju o teškim okršajima koji su se vodili zadnje dvije noći. Da ih naši ne odbaciše i mi bi smo gorjeli u plamenu. Sa čela kolone ugledah Duška i Miloša, kreću prema nama. Miloš uze Morica u ruke, podiže uvis i sa smješkom dobaci: "Evo našeg hlabrog borca, na ramenu i on dopješači!" Predosjećam da žele nešto da mi kažu i samo što podigoh glavu, Bojanić veselo, misleći da će me obradovati, reče: "Ti, Judita, mali i Bjeljac, do pred samo Turbe skrenućete lijevo, odatle vozom do Jajca, tamo od Odbora tražite kola i prebacite se do Mrkonjića!" Začudih se i promjenih izraz lica, našto će Duško, milujući me po glavi: "Ne brini, ovo je sve naša, slobodna teritorija!" On ne zna da je meni žao jedinicu napustiti!

Niz grube, strme vlašićke vrleti, spuštamo se u kanjon rijeke Vrbas, gdje ćemo ugledati mimo, noćno svjetlucanje varošice Turbe. Kako su nas kroz rat opojno mamila ta gradska svjetlucanja! Maglovito nazirući svjetla, zamišljali smo divni kućni spokoj, blaženi krevet i u njemu duboki san! Idemo još svi zajedno. Dijete je na ramenima boraca već zaspalo i stalno klima glavicom. Negdje u samu ponoć, Duško sa svojim vjernim kurikom počeo koračati uporedo sa nama. Okrenu se meni, pogleda me i ljubazno reče: "Sada, na drugom skretanju, ići ćete lijevo. Turbe nije daleko. Dijete neka nosi Bjeljac, Ti ga ne uzimaj, možete se oboje strmoglaviti niz litice!

Opominjem Bjeljca na drugo skretanje lijevo. Na tom famoznom raskršću, ugledah zamjenika komandanta, a malo podalje i komesara brigade. Ne veselim se Ajderovom prisustvu. Taj, oštra oka i brza pogleda, sve vidi i nanjuši! Šta li će mi sada dobaciti? "Ajde, putujte pametno, dobra si Ti curica!" - reče Ajder, na moje veliko iznenađenje. Očekujem Duškovu poruku, ona mi je, ne znam ni sama zašto, mnogo draža. "Požurite, pa da vidimo ko će u

Mrkonjić prije stići!" Munjevito okrenuh glavu i bez odgovora, užurbano krenuh lijevom stazicom. Bjeljac otima dijete od boračkih poljubaca, a ja ljutito uzvikujem: "Ajde, Milane, požuri!" On pristiže i začuđeno upita: "Ti baš ka' da nisi na Bojanića ljuta, a on je najviše brin'o o Tvom djetetu!" Grabeći skoro duple korake, odgovorih: "Ma, ljuta sam na onog Ajdera, zašto me zove curicom, kad se ja borim kao i on!" Na to će Bjeljac utješno, narodski: "Pa, Bog Te bogumi, u Duškovoju bukvici veli da je godišća četrnajstog." "Otkud Ti znaš, kad u školu nisi išao?" ljutito upitah. "Jesam, vjere mi, iša' sam u anvabetski tečaj!"

Polako sviće. Mi smo na rubnim grebenima Turbeta. Budeći se, Morickan uplašeno uzvikuje: "Teto, gdje si?" Uzimam ga za ručicu i nježno uzvraćam: "Ne brini, tu sam, pored Tebe!" Jadno dijete još uvijek ne zna ko sam mu ja. Zove me "tetom" kao i sve druge "tete" kroz čije je ruke, poslije ubistva njegove none, sigurno prolazio.

Spustismo se u tu malu, bosansku varoš. Čudna je: trošne, šindrom pokrivene kućice su poredane polukružno, sa obe strane rijeke Vrbas koja je, u tom dijelu, još uvijek riječica. Kao da su htjeli taj veseli, meandrirani dio sačuvati samo za sebe. Tačno je; lagani drveni brodići uz svaku kuću (ograđeni plato nad vodom) i nekoliko uskih mostića od brvna, govore da je Vrbas sastavni dio njihovog života.

U čekaonici je hladno i mračno. Skoro je prazna. Čekamo voz, nekada zvani "Ćiro", za kojeg se, s obzirom na ratno stanje, nikada ne zna kad će stići. Uskoro se začu, meni još iz djetinjstva poznata, pištaljka lokomotive. Evocira uspomene na divne dažke dane, kad smo tim srećnim "Ćirom" dolazili u voljeni Drvar za božićne i uskršnje praznike! Vlak pristiže, sve je na njemu isto, osim velike, crveno ofarbane petokrake na lokomotivi. Penjem se prva i prihvatam dijete. Bjeljac je uzbuđen i zastajkuje. Naglo uze pušku pod mišku i uskoči u vagon! U vlaku je toplo. Sjedim pored prozora. Morickan mi je u krilu, preplašen. Bjeljac se pribio uz nas, pušku drži čvrsto u ruci, ali među nogama. Putuju uglavnom civili. Odjednom, Bjeljac se zagleda u donja vrata vagona. Nestade na licu tegobe, razvedri se i progovori: "Sjedi, druže! Iz koje si jedinice?" Nije više sam, otpočinjše priču, mada i dalje pušku drži na isti način. Iznenada, otvoriše se vrata pored nas. Pojavi se lijepo uniformisana terenska radnica, partizanka. Zagledah se u nju, a i ona u mene. "Rahela!" Ona se zaleti, zagrlj me i baci pogled na dijete. Uze Morickana u ruke i sretna uzviknu: "Uspjela si, sestro, Boga mi si hrabra!" Ljubi ga i grli, a niz lice joj sletješe dvije lake i tople suze. Mali i ovoga puta uz plač izusti: "Ne daj me, teto!" "Pa i ja sam ti teta", ojađeno reče Rahela. Mali se ipak vinu meni u zagrljaj i odmah se smiri. U Jajcu se rastajemo. Sestra me moli da maloga odmah otpremim roditeljima. "Rat još uvijek nije završen, a dijete je kod roditelja u Krajini najsigurnije." Rado bih ga ostavila brigadi, bar dok ga ne oporavim i izliječim, ali moju pametnu i dalekovidu sestru moram poslušati. Često je i moja majka znala reći: "Rahelina mi je najpametnija!" Ostali smo na stanici i mahali sve dok vlak nije iščezao. Naš bezazleni kurir nije mogao, a da svom ushićenju ne da oduška: "Ja kršne Ti sestre, ka' da je sto bogova pravila, ta ljevša je od vile Raviojle!" Sad mi se tek rasvjetli čudan detalj u vozu. Bjeljac je spuštene glave i nakrivljene kape, ispod oka, motrio Rahelu!

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Pomalo se plašim, usput, prema Mrkonjiću, koji obavlja mnogo planinskih prevoja. Znam da nam puška, kojom Bjeljac dijete u šali kuraži, ne bi mnogo pomogla. Naziru se konture tog brdskog gradića. Stadoše kola, uđosmo u štabsku kancelariju, kod komandanta, Batinica Save. Radostan zbog sretnog ishoda i izbavljenja djeteta, oboje nas zagrl i izljubi. Uskoro stigoše i bataljoni. Na čelu Miloš Ajder, a na začelju, uvijek skromni, Duško Bojanić. Komandant brigade čestita pobjednicima, dok u kuhinji čeka pečenje i vojnički pasulj. Pravim se da Duška ne vidim! Priđe, poljubi dijete i veselo reče: "Ipak ste brži od nas!" Zgrabih dijete i pobjegoh niz cestu u ambulantu. Miloš, kao po običaju, iskrivi donju usnu i nasmija se.

Morickan se u brigadi navikao na nas. Najdraži mu je Bjeljac, jer sa njim vršlja po gradu. Dječija pusta želja, vukla ga je da i on bar jednom udari tu bajnu loptu krpenjaču. Jednoga dana, trčeći za loptom i djecom, izgubi se. Poslije dugog traženja po Mrkonjiću, nađe ga moja Desa. Ugleda ga na kraj grada kako stoji kraj plota i plače. Tada me komandant brigade ozbiljno prekori: "Tvoja je jedina briga, dok je dijete tu, da brineš o njemu!"

Stara i već iznemogla, komšinica Emina isplela mu je lijepo išarani vuneni kompletić. Milica Jovičić, tada naša apotekarka, pripremila mu je posebnu, laganu emulziju da izliječi već okorjeli, krastavi svrab na njegovom tijelu.

Pošto se Morickan okrepio, izliječio i uobličio u pravo, bezbrižno djete, komandant brigade saopšti mi da ću ga uskoro voditi u Sanski Most, baki i dedi. Žao mi je, tako bih rado da sa nama ostane! Ako tetku Renu nisam uspjela oteti od neprijatelja, uspjela sam njega. Ali moram i Rahelu poslušati, znam da je u pravu. Za koji dan bi trebalo krenuti. Dođe Bjeljac u ambulantu i saopšti da sutradan polazim za Sanu. On ne ide. Vjerujem da mu je žao. Kola su oveća, u njima sjede dva vojnika. Borci grle maloga, stavljaju mu na glavu skrojenu partizansku kapicu. Moja divna bolničarka, Desa, pruža mu šarenu krpenjaču. Rastanak je dirljiv i tužan, malo ko u oku nema suze. Bjeljac mu dariva šaku lješnika i, kao veseo, nariče mu: "Ne brini, burazeru, doći ćemo Dule i ja Tebi na Sanu!"

Polako kolima krećemo prema Ključu. Naše jedno dijete zagleda sad u kapu, sad u loptu. Krpenjaču je stegao čvrsto uz grudi i stalno me propituje: "Teto, 'oće li mi djeca loptu oteti?" A potom, skoro uplakano pita: "Kuda idemo sada? Tamo nam je, teto, bilo lijepo!" Skoro da me rasplaka: "Idemo kod Tvoje none i dede, tamo će ti biti još ljepše!"

Oktobra 1944, naši roditelji su se spustili u plodnu, njima odavno poznatu, sansku dolinu. Ne očekuju me, niti išta znaju o mom poduhvatu.

Sana je mala, ratom opustošena, pobijena i poklana. Samo za nekoliko dana u duge, plitke rake bačeno je preko šest hiljada žitelja zbog nekoliko metaka koji su ispaljeni na njemačku kolonu. Danima je curila iz raka svježa krv i sukrvica. To je cijelu dolinu zavilo u crno.

Stigli smo pred nekadašnju jevrejsku Baruhovu kuću, gdje su smješteni moji roditelji. Otvorih sobna vrata, gurnuh Morickana unutra. U isti mah čujem: "Teto, teto!" i maminu isprestravljenu viku: "Davo, evo nekog djeteta!" U tom momentu pojavih se i ja. Tad je već bilo jasno ko je taj umiljati i lijepi dječaćić. Tek tada, sa suzom u oku, reče mama: "Je li to

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

naš Morickan?" Za njih je to bila davno čekana radost u koju nisu nikad sasvim vjerovali. Poslije prijatnog roditeljskog ručka, vratila sam se u svoju jedinicu. Da ona tanka nit "od srca do srca" veže uzajamno voljena bića, potvrđuje Morickanov rastanak sa mnom. Spokojan u naručju svoje none, mirno je gledao kako kola sve dalje odmiču. Samo mu je, vjerovatno, bilo nejasno zašto nona držeći njegovu ruku u svojoj, dugo, dugo za kolima maše.

Dalji život do tada izgubljenog ratnog siročeta, u okrilju đeda i none, bio je radostan i drag. Ipak, odmah po dolasku, jedan nemio slučaj vratio ga je nedavnim ratnim zlima, koja su mu sigurno, ostala u podsvijesti. Dok se igrao sa djecom, jedno od njih, ironično mu dobaci: "Ti si ubio Isusa!" Sav prestravljen, pamteći crne ustaše, grozničavo, tresući se, reče: "Nisam, bogami, ja, ubile su ga ustaše!" Zbog čestog dobacivanja: "Čifute, Čifute!" trčao bi noni i pitao: "Nona, zašto meni djeca viču 'Čifute'?" Ona bi mu u očaju, iz svoga iskustva i iskustva svoje djece, naučena da ne stvara komplekse, rekla: "To se oni sa Tobom šale", znajući da će jednog dana, kad poraste, sam doći do istine. Zbog takvih i sličnih izgreda u narodu, naš otac nas je vrlo često opominjao: "Vama je, djeco, jedino mjesto u vašoj domovini, u Izraelu!"

Mali Moric, kako smo ga i dalje zvali, jer imam i rođenog brata Morica, izrastao je u zdravog i pametnog mladića. Stekao je porodicu i sada živi u Beogradu.

* * *

Aprila 1945, naša draga i gizdava Banjaluka, pala je u naše ruke! Sa visokih Manjačkih planina, s pjesmom, spuštamo se u Banjaluku. Moja brigada smješta se u dotadašnjoj tzv. Aleji uzdisaja. I ovog puta, ulazim kao pozadinac, a ne kao pobjednik, te naravno, ne mogu biti posebno ni oduševljena. U ovoj ulici, sjećam se, bilo je dosta kućica sa isturenim crvenim lampionima. Nazvali su ih javnim kućama. Naša pokojna tetka, Ernestina, stalno nas je opominjala da tuda na idemo. Tako od te ulice, zahvaljujući sjećanju, i sada imam pomalo straha.

Vrlo brzo, kako smo i obećali, došli smo Morickanu u posjetu. Najveća radost bio mu je je Bjeljac, kome nikako nije dao da ide od njega. Dok smo šetali sa malim po čaršiji, zaustavi se ispred nas vojnički džip. Iz njega iskoči visoka, crna partizanka. Zagrli me i upita: "Kako se zoveš?" Nisam stigla moje ime ni izustiti, a ona reče: "Ti si moja rodica!" Bila je to poznata i u ratu veoma priznata, Albahari Blanka. Odmah se zapitah kakva je ona ličnost, kad se sama vozi u džipu!

Naš prvi i jedini susret bio je u Sarajevu još davne 1930. godine, povodom smrti njene i moje none, Rahele. Čudo je da je moj dječiji i davno viđeni lik, u njenom sjećanju ostao neizbrisiv. Ipak, mislim da ju je neki duboki, rodbinski instinkt vukao meni. Počeh je podsjećati na naš nekadašnji susret u Sarajevu. Ona se blago nasmija i reče: "Nemamo mnogo vremena, idemo kod strica Dave." Kako se poslije tog besomučnog, a za Jevreje posebno tragičnog rata na prste prebrojavamo, srećni što nam je i Blanka živa, moji roditelji se

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

prijatno iznenadiše! Ona i dva brata su u partizanima, dok je ostatak porodice u logoru Jasenovac. U ratu je radila na jednoj od odgovornih dužnosti, bila je šef šifrantske grupe u V korpusu.

* * *

Lijepa je moja Banjaluka, iako opustošena i bez mojih najbližih. Svi su rasuti po logorima Evrope. Krstarim ulicama, ne bih li nekoga srela. Vrlo često prolazim nekada omiljenim korzoom. Tu sam, kao učenica nižih razreda gimnazije, zagledala u najlepše djevojke u želji da, kada se zadjevojčim, budem slična njima.

Jednog dana, ugledah na ulici poznato lice. Ko je ta lijepa, slatka crnka? Dok ja tako prebirem po sjećanjima, ona veselo uzviknu: "Judita!" Zagrlismo se, ali još uvijek ne spoznajem ko je. "Ja sam, Lunčika iz Sane!" Sinu mi slika iz davne 1935/36, kada je kao gost mojih sestara dolazila u Lušci Palanku. Bile su to mlade, bezbrižne djevojčice kojima su šetnja po mjeseci i duga, idilična maštanja bile duševne potrebe. A ja, sam naravno, kao klinka, trčala za njima, prisluškujući njihova šaputanja. Pozvah je u brigadu i Luna dalje priča. Ostala je sama, svi su u Kozaračkoj ofanzivi stradali - muž Haim i cijela njegova porodica su ubijeni, a njeni su iz Sanskog Mosta otjerani u Jasenovac. Tužna i bolna je ta ispovijest, jedna od bezbroj tragedija jevrejskog naroda tada, ali i kroz vijekove. Zapitah se: zašto mi Jevreji nemamo svoju državu, i ko je kriv za to? Onda nas sigurno ne bi mogli, ni smjeli, tako masovno ubijati.

Oko nas se okupiše mnogi moji drugovi. Dok Luna govori suznih očiju, na licu joj vaskrsava blagi osmijeh. "Jedina, najveća utjeha mi je da je moj Saša živ... Kad sam pored sebe ugledala mrtvog muža, pod kišom metaka, sa djetetom u naručju, potrčala sam iz sve snage. Ne vidim ništa i ne gledam! Pred očima mi je, što od pucnjave, što od straha, totalni mrak. Kada začuh pucnjavu i osjetih dim baruta podalje od mene, sabraoh se, bacih pogled u daljinu i nebesku visinu. Izgleda mi mimo, čini mi se da sam na slobodi! Kuda sad i kako? Krenuću put onih dole sela, da to jedno dijete nahranim." Saša, beba od nepunih godinu dana, je izvukao i posljednju kap iz majčine sise. Gladan i iscrpljen, ljutito je razdirao majčine grudi i plakao.

Teškim, trnovitim putem, i dalje je išla Luna. Poslije nekoliko sati lutanja, susrete je ustaška patrola. Dovedoše je u selo gde je još mnogo zatočenika. Lunu i još neke mlađe, postrojše na drugoj strani. "Mladi smo, sigurno će nas strijeljati. Nije mi mene žao, nego tog malog, od dušmana otetog djeteta" - pomisli ona. Ipak, sreća joj se osmjehnula. Odvedoše je u plodna, slavonska sela. Danima je, od jutra do mraka radila, kako bi nešto malo hrane dobila za dijete. Međutim, ono je po cijeli dan bilo boso, golo, gladno i mokro. Luna je stalno strahovala od deportovanja u logor. Ti razlozi su je natjerali da, nekako, sina izbavi iz bjede. Neupućena u zbivanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ona šalje Sašu sestričini u Zagreb. Ubijedena da Hitler i Pavelić napadaju i proganjaju, kako se i javno oglašavaju, samo buntovnike po šumama, vjerovala je da će svoje dijete u tom teškom ratu, ukloniti od nevolja. Svoju želju je ostvarila, uz pomoć jednog plemenitog željezničara.

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

* * *

Dani su u slobodnoj, lijepoj Banjaluci, tekli prijatno i brzo. 1945. prelazim u II brigadu narodne odbrane, u Tuzlu. Žalim mnogo svoj, krajiški grad, čiste duše i zdrava tijela. Na sreću, moju brigadu mnogo ne žalim. U prekomandi su mnogi meni dragi drugovi, a dolaze novi. Brišu se, a postepeno će i potamnjeti svi nježni, u ranoj mladosti čudno doživljeni, skriveni otkucaji djevojačkog srca.

Vrlo brzo poslije moje prekomande, došla je iz Sarajeva za brigadnog ljekara dr Fertig Roza, Jevrejka koja je kao ljekar provela rat u Sarajevu. Saznavši za njenu ratnu sudbinu, pretpostavila sam da će se malo teže uklopiti u naš, pomalo primitivni vojnički, a posebno partizanski, način života. Tako je i bilo. Ugladnena, otmjena, fino vaspitana, srednjih godina, drugačije je zamišljala sredinu u koju je došla. Željela sam da joj pomognem, ali to je teško išlo. Svi smo je poštovali. Cijenili smo njeno visoko stručno znanje, te nastojali da njenu ravnodušnost prema nama shvatimo. Sve je to prilično dugo trajalo, sve dok se dr. Fertig nije sama uvjerila da se i sa tim našim, običnim, svijetom može drugovati. Na česta pitanja kako se nas dvije toliko razlikujemo nalazila sam čini mi se ubjedljiv odgovor. "Dr. Fertig je Jevrejka porijeklom iz evropskih zemalja, a ja Jevrejka iz balkanskih, i to bosanskih gudura, eto zato smo u ponečemu različite!"

Vrijeme je odmicalo. Radile smo na bliskim poslovima. Kompetencije su nam se vrlo često podudarale. Borbe, i to vrlo česte, još uvijek su trajale. Za lakše ozljede ili oboljenja, po našem starom, uobičajenom pravilu, borci su otpremani u bataljonske ambulante. Dr Fertig ih je, iz sažaljenja prema njima, a iz nekih objektivnih okolnosti, željela zadržati u brigadnoj ambulanti. A, kako je konačno došla sloboda, borci su nalazili bilo koji razlog da stignu do grada. Tu bi se sukobila naša shvatanja, na šta bi dr Roza rekla: "Ovdje sam ja ljekar!" Pošto je to bila činjenica, a i u njoj sam prepoznavala nešto svoje, blisko, ušutjela bih. I dr Roza bi za sve eventualne neispravnosti u ambulanti, za koje bih ja snosila odgovornost, nalazila neka stručna objašnjenja, kako bi se mogla pravdati. Tako smo doktorka i ja, do kraja mog boravka u brigadi, ostale bliske, ali na izvjesnoj distanci.

Poslije moje demobilizacije i njenog brzog povratka u Sarajevo, često se susrećemo i postajemo mnogo otvorenije.

Danas se dr Roza Fertig sa svojom porodicom, kao penzioner, nalazi u Ljubljani.

* * *

Veoma karakteristična i u ono vrijeme popularna ličnost, bio je Kabiljo Danko.

Bila je zima 1945/46. Tuzla, lijep bosanski grad. Svako veče na korzou srećemo se mi, partizani - oficiri, terenski i politički radnici. Među nama ima i predratnih školskih drugova. Igranke su česte. Na oficirskom kursu, nastavljam peti razred gimnazije. Većina oficira pohada niže razrede. Malo nas je sa malom maturom. Jako smo popularni! Četvorogodišnji

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

rat nas je otjerao iz školskih klupa, a sada nas sloboda vraća u njih. U razredu se, iako smo već stariji, ponašamo neozbiljno, skoro kao djeca, što je dokaz da nismo izživjeli đачko doba. Danas se teško može shvatiti kolika je u nama bila želja za učenjem.

U tim danima vraćenog mladalačkog života, pojavi se u meni želja da se obučem baš kao nekada. Skidam već omrznule pantalone, opasač i vojničku kapu. Od uniforme zadržavam samo dolamicu i čizme. Od jedne građanke dobila sam usku, sivu suknju. Visoke čarape nisam imala. Suknja je doticala čizme, te se moja crvena koljena nisu primjećivala. Tako, šetajući niz korzo, saznadoh da se u srezu dijeli odjeća dobijena od američke pomoći, Unre, i da je dijeli Kabiljo Danko, kažu, velika ličnost u srezu. Sva srećna, ubjeđena da ću od njega dobiti čarape i sve ostalo što mi treba, krenula sam sa oduševljenjem, kao da idem rođenom bratu! Obratih mu se sasvim prisno, slobodno. Na moje veliko iznenađenje, razgovarao je sa mnom vrlo kratko, nezainterosovan za to ko sam, šta sam i čija sam! Kod nas Jevreja, ratnika, to mi je bio prvi takav slučaj. Vidjevši njegov hladan izraz, molila sam samo čarape. Njegov vrlo kratak odgovor bio je: "Ova roba dijeli se samo civilima." Vratila sam se kao oparena vrelom vodom. Usput razmišljam: "Ako je to naređenje, hoće da bude principijelan, pogotovo kad je u pitanju osoba njegove nacije! Tako bih sigurno postupila i ja." U ratu i nekoliko godina poslije, najveći broj ratnika bio je častan i pošten na svojim dužnostima. Ništa mu nisam zamjerila, ali je mogao sa mnom toplije razgovarati.

Jednog dana, uz nekolicinu oficira, pozvana sam na raport u Štab brigade. U mislima sam tražila svoje propuste i nevojničko ponašanje. U stroju za raport svi su se čudili. Tada će načelnik Štaba, bez ikakve uvertire: "A Ti, Judita, deset dana kućnog pritvora, jer po ulici hodaš bez kape i opasača!" Iznanadila sam se, ali nisam komentarisala. Krivo mi je, jer će me zafrkavati drugovi, ali mi zabrana izlaska iz ambulante ne pada teško. Odmah pomislih: "Hvala Ti, Danko, što me nisi obukao, jer da jesi, kazna bi bila još žešća!"

* * *

Nažalost, tek pred moj odlazak iz Tuzle, saznadoh za tragičnu smrt moje rođake Albahari Roze i njene sedmogodišnje kćerkice, Herte. Kao svršeni farmaceut, a poznati komunistički aktivista u Zagrebu, nije nigdje mogla dobiti posao. Na njenu sreću ali i nesreću, našla je posao u Tuzli. Bila je srećna da se zaposli gdje bilo.

U Bosnu je došla tri godine pred II svjetski rat. Kako bi izbjegla progone i česta hapšenja, povukla se u miran život. Tri godine spokojstva u malom, bosanskom gradiću, potpuno su smirile, do tada, stalno napetu Rozu.

Kao samohrana majka, željela je da djetetu omogući udoban i pristojan život. Njena bistra i dobra curica bila je među prvim đacima u školi. Ponašanjem i plemenitošću odskakala je od sve tuzlanske djece. Roza je bila puna sebe! Rijetko kome se javljala. Dijete, koje je po svojoj volji rodila, bilo joj je sasvim dovoljno za održanje srećnog, porodičnog kutka.

MOJI SUSRETI SA JEVREJIMA, RATNICIMA

Život u tuzlanskoj sredini joj nije bio stran, jer je u njenom zagrljaju i rođena. Tihi život među njenim Bosancima ju je podsjećao na davne, djetinje dane u gradiću Olovu. Iako se iz političkog života potpuno povukla, kroz farmaceutske usluge, savjete i novčana davanja, pomagala je siromašne radnike i seljake.

U Zagreb, grad svoje mladosti, rijetko je navraćala. Željela je da, koliko je moguće, gorke dane provedene u njemu, naknadno, zaboravi.

Ubrzo, došla je i 1941. Iako je za vrijeme boravka u Tuzli bila povučena, nezainteresovana za politiku, ustaše su je odmah pronašle. Već u septembru, Roza i njena kćerkica su bile uhapšene. O njoj su imali sve podatke; vjerovatno su je mučili i zlostavljali. Pri otpremanju na željezničku stanicu, radi deportacije u logor, Roza je, ubjeđena da je svemu kraj i, najvjerovatnije, već u potpunom nervnom rastrojstvu, iz sveg grla uzviknula: "Živjela Komunistička partija, živeo Sovjetski Savez!" Istog momenta, kiša rafalnih metaka pokosila je Rozu, i njenu miljenicu Hertu. Poneki prolaznik bi, sa tugom, diskretno pogledao na njih. Ustaški raspoložena rulja, je sa užtkom pljuvala po njima.

Tokom još nekoliko provedenih nedelja u Tuzli, pokušavala sam pronaći njihov grob. Kretala sam se od groblja do groblja po zabačenim baštama i avlijama. Koga god bih pitala, svi su slijegali ramenima, odgovarajući: "Ne znam ništa." Ni do kakve dokumentacije se nije moglo doći, jer su ustaše, pred svoj slom, sve palile i uništavale. Tako da je i do danas Rozin grob, kao i bezbroj ostalih, ostao neznan.

Lutajući po tuzlanskim obroncima i padinama, u mislima su mi se, kao lagani film, nizale slike moje rane mladosti i prvog susreta sa Rozom. Kao studentkinja, član naprednog Komunističkog pokreta, bila je stražarski sprovedena u Lušci Palanku kod strica Albahari Davida. Boravila je kod nas, sve dok od vlasti ne bi dobila dozvolu za povratak u Zagreb. Bila je crna, visoka, kao čigra pokretna i lagana, prilično grubog lica. U prvi mah, dosta nas je odbijala. Kako je vrijeme odmicalo, svojim veselim, zabavnim i duhovitim stavom, postajala nam je nešto bliža. Uz bezbroj lijepih pripovijedaka, pjesama, igara, crteža, križaljki i rebusa kojima nas je zabavljala, počela je sve više da nas privlači. Tako, okupljajući i seosku djecu sa nama, činila je humane i korisne geste, a za sebe nalazila razonodu i duševno rasterećenje.

Od sedmočlane porodice strica Duda iz Zagreba, preživjela je samo dr Albahari Cila, dok su svi ostali, u partizanima i po logorima, izginuli. Moni Albahari proglašen je narodnim herojem.

* * *

Jedno kratko vrijeme u našoj III diviziji narodne odbrane, referent saniteta bila je dr Papo Roza. Bila je veoma stručan i požrtvovan sanitetski radnik. Među svima je bila voljena, pravi narodni ljekar, sa pristupačnim i toplim odnosom prema svima. Nas, svoje mlado osoblje, pazila je i savjetovala kao svoju djecu, i u svemu pomagala.

JUDITA ALBAHARI-KRIVOKUĆA

Za to malo vremena, dok je rukovodila našim sanitetom, otpočeo je pravi rad na usavršavanju naše službe. Posebnu brigu posvetila je stručnom usavršavanju sanitetskog osoblja. Željeli smo je vidjeti u brigadi jer je našem sanitetu uvijek pružala nova saznanja.

Tada je veliki broj našeg sanitetskog kadra odlazio u Sovjetski Savez na školovanje i usavršavanje. Bila sam ubjeđena da ću biti među prvima! Po svim kriterijumima, tako je trebalo biti. Možda nisam u pravu? Mi smo čeznuli za tom zemljom koju smo, tada, posmatrali svojom! Svi smo željeli ići tamo, ne samo zbog nauke, nego i zbog ljubavi koju smo prema Rusiji i ruskom narodu gajili. Ne znam iz kojih razloga nisam došla u obzir. Ostalo mi je krivo zbog dr Papo. Vjerovatno bi uskoro nastupajuća Rezolucija Informbiroa moj životni tok potpuno izmijenila i bacila u sunovrat. Možda dr Papo mogu za to da zahvalim?!

Dr Papo Roza, preminula je u Beogradu, prije nekoliko godina.

* * *

Već je maj 1946. Osjećam da mi više nije mjesto u Armiji. Želim se vratiti kući, roditeljima i pravoj, dačkoj mladosti! Hoću da studiram neku nauku koja će mi više odgovarati, jer nisam bila sklona čestim obukama u vojsci. Tek poslije tri molbe, dobijam dozvolu za demobilizaciju. Nastupaju teški i dirljivi momenti. Žao mi je što ostavljam ratne drugove sa kojima sam dijelila dobro i zlo. Oni su nama, djevojkama, u ratu bili istinski zaštitnici i prava braća. Izuzetak su činili malobrojni pojedinci, koji su za svoje prijestupe bili rigorozno kažnjavani.

Zadovoljna, skidam šinjel i krećem u Sarajevo, gdje će mi se, uskoro, pridružiti i roditelji. Vrlo brzo poslije dolaska kući, uvjerala sam se da je napuštanje Armije - moja najveća greška. Kroz studentski život u civilstvu sam veoma teško prolazila. Ja sam, zapravo, spala na teret starih, iznemoglih roditelja. Umjesto da ja hranim njih, hranili su oni mene. Da sam postala vojni student, bilo bi mi daleko lakše i završila bih medicinski fakultet, što sam silno željela.

Na kraju rata, naša uža i šira familija Albaharija, nastanjuje se, uglavnom, u Sarajevu. Nažalost, samo su dvije porodice Albahari Samija i naša, preživjele rat, dok su sve ostale znatno okrnjene, a mnoge i potpuno utrte. Moji roditelji su živjeli još četrdeset godina poslije rata, skromnim ali lijepim životom.

Judita Albahari Krivokuća

S u m m a r y

MY ENCOUNTERS WITH JEWS, THE FIGHTERS

As a girl of not yet seventeen I was thrown into the mayhem of the war storm 1941-1945. At the time of the Nazi Germany's attack on Yugoslavia I was in Virovitica hospital having my appendix removed. My father, a small provincial tradesman, could not afford to put four children through school, so I lived with my relative Rahela Laipnik in Podravska Slatina and went to gymnasium in Virovitica.

The winds of war had dispersed us, but during all those war years I had a chance to meet the members of my family several times. In this text I have tried - through the images of the short encounters with fighters, partisans and people I was attached to with warmest feelings and childhood memories - to present the horrors we went through during the war, but also to record the short moments of happiness at seeing the familiar faces, happiness because they are alive and near me. I have tried to describe places and towns once full of life in which then no living Jew was left, places where blood was still flowing from the fresh graves.

My beloved parents managed to save themselves retreating from Drvar toward Lika with partisan units. My sisters Flora and Rahela and our little brother Moric had joined the partisans like I did. Overnight we had grown up, became mature, changed, and during the war encountered dire circumstances and incredible events. Family of my uncle Jakov Albahari who lived in the village Hrvaćani was completely destroyed. With the help of my fighting mates I managed to save their grandson Moric who was protected in Prnjavor. Numerous members of our large family: Levi, Nahmijas, Saloma, Atijas from Banja Luka, they had all perished.

Remembering that terrible agony, I tried to put down the names of all the people who influenced me considerably in those circumstances. Meetings with remarkable men and women have impressed me and other fighters immensely, so I wanted to record them here. Among many, they were: Salomon-Moni Levi, M.D., the writer Ervin Šinko, the nurse Zlata Šalom, my relatives Mimo Atijas from Sanski Most and Jozef-Joško Kabiljo from Prijedor, physicians Roza Fertig, Jaša Romano, Rahela-Cila Albahari, Roza Papo, Djuro Mešterović. Also the people I remembered from hakhshara Isak Samokovlija-Kic and Žak Finci. Then there were the fighters Slavko Rodić, Duško Bojanić - and Jakica Baruh from Banja Luka who found the shoes for me when I was barefooted crossing the mountain Prenj through the snow.